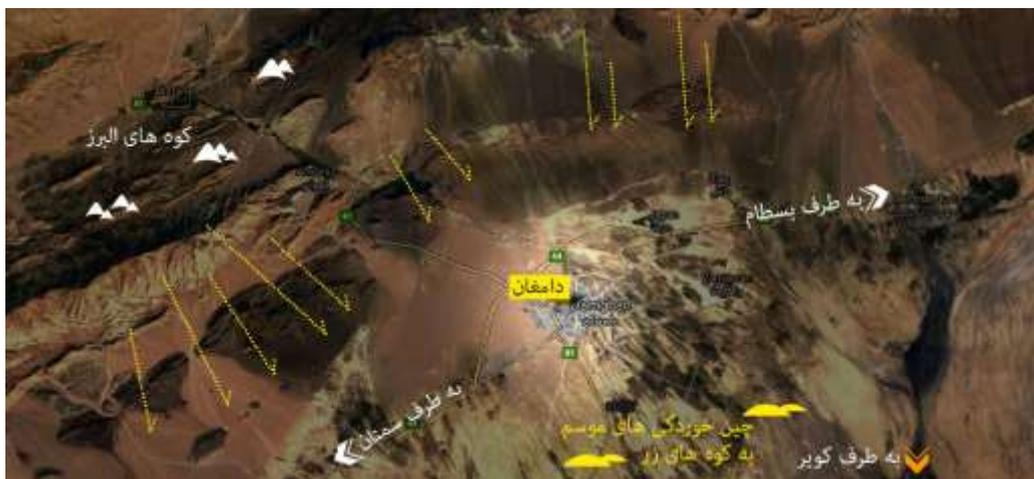

کوه زر در شمال شرقی به کوه تال وصل می‌شود؛ این کوه دامغان را از بسطام(شاهرود کنونی) جدا می‌کند؛ پیوند آن‌ها نشانگر مرز میان دامغان و بیارجمند است.(عدل، ۱۳۸۰:۱۲)

موقعیت دامغان در میانکوه‌های شمالی و کویر جنوبی، منبع: google earth 2016

شناخت جغرافیای تاریخی شهر دامغان

تا قبل از دهه ۱۹۳۰ میلادی (۱۳۱۰ خورشیدی) اطلاعات ما درباره وجود آثار فرهنگی پیش از تاریخ در اطراف شهر دامغان منحصر بود به گزارش کوتاه ا.هوتوم شیندلر که در سفرنامه خراسان خود، در سال ۱۸۷۵ میلادی به رشته تحریر درآورده بود. تپه حصار در دهه ۱۹۳۰ میلادی توسط پرفسور ارنست هرتسفلد مورد بررسی قرار گرفت و به اشاره ی او بود که موزه دانشگاه پنسیلوانیا در فیلادلفیا تشویق شد تا هیئتی از باستان شناسان متخصص را به سرپرستی دکتر اریک ف.اشمیت برای انجام سلسله حفاری در تپه حصار، با رعایت کلیه ی موازین علمی مرسوم آن زمان، به ایران گسیل کند. مجدداً در سال ۱۹۷۱ میلادی دکتر رابرت دایسون به همراه دکتر ویلیام م.سامنر اقدام به پژوهشی مشترک در این محل کردند و در این باره گزارشی مشروح انتشار دادند. (شهمیرزادی و دیگران، ۱۳۶۸، ۸۷-۸۶)

شیندلر نخستین محققى بود که ویرانه های نزدیک دامغان را کومس (قومس) و بالنتیجه شهر صد دروازه (هکاتوم پیل یونانی) دانسته است. برخی چون صنیع الدوله – مورخ معروف عهد قاجار – نزدیک روستای قشه در شش فرسنگی جنوب غربی دامغان را با کومش دوره ساسانی برابر دانسته که در مسافرت خود در این ناحیه با آثاری از خرابه، دیوار، بارو و بقایایی از آجر، شیشه کاسه، خزف و کوره های سفالین برخورد کرده است. به نوشته وی به اعتقاد مردم محلی آنچه از دل زمین بیرون زده می آید به اعصار باستانی قومس متعلق است.

موقعیت تپه حصار نسبت به شهر دامغان، منبع: نگارنده

با این وصف به نظر می‌رسید که شهری بزرگ چون صدروازه و قومس به کلی از صفحه زمین محو شده و یا لاقط آثار و اطلاعاتی از آن باقی نمانده باشد. اشمیت با همکاری هرتسفلد و هیئات اعزامی دانشگاه ویلادلفیا از میان تپه‌های خاکی متعدد و منفرد خارج شهر در تپه حصار به آثار ارزنده‌ای دست یافتند. روی هم رفته این آثار مشتمل بر سه طبقه از ما قبل تاریخ است که به پیشنهاد اشمیت عمر قدیمی‌ترین لایه را نیمه دوم هزاره چهارم قبل از میلاد تخمین زد. از لحاظ باستان‌شناسی تپه حصار به دورانی که اصطلاحاً تمدن خطه سفالینه ملون نامگذاری شده تعلق داشت. (موسوی و دیگران، ۱۳۶۸: ۱۴-۱۳)

با این اوصاف موسوی معتقد است: گرچه هنوز باستان‌شناسی به وضوح روشنگر شیخ تاریک دامغان نبوده و در زدودن گرد و غبار ابهام از چهره کهنسال آن توفیقی نیافته، ولی بی‌تردید کمتر شهری به لحاظ قدمت یارای برابری با این شهر را داراست. (موسوی و دیگران، ۱۳۶۸: ۱۳)

شناخت جغرافیای دامغان کنونی

استان سمنان در دامنه‌های جنوبی سلسله جبال البرز واقع شده است و این ارتفاعات به‌گونه‌ای است که به تدریج از شمال به سمت جنوب از میزان ارتفاع کاسته شده و به دشت کویر منتهی می‌گردد.

این استان از جانب شمال به استان‌های خراسان شمالی، گلستان و مازندران، از جنوب به استان‌های خراسان جنوبی و اصفهان، از مشرق به استان خراسان رضوی و از مغرب به استان‌های تهران و قم محدود است.

استان سمنان هم‌اکنون دارای ۸ شهرستان، ۲۰ شهر، ۱۵ بخش و ۳۱ دهستان است. شهرستان‌های این استان شامل: ۱- سمنان ۲- شاهرود ۳- دامغان ۴- گرمسار ۵- مهدی شهر ۶- سرخه ۷- میامی ۸- آرادان می‌باشد.

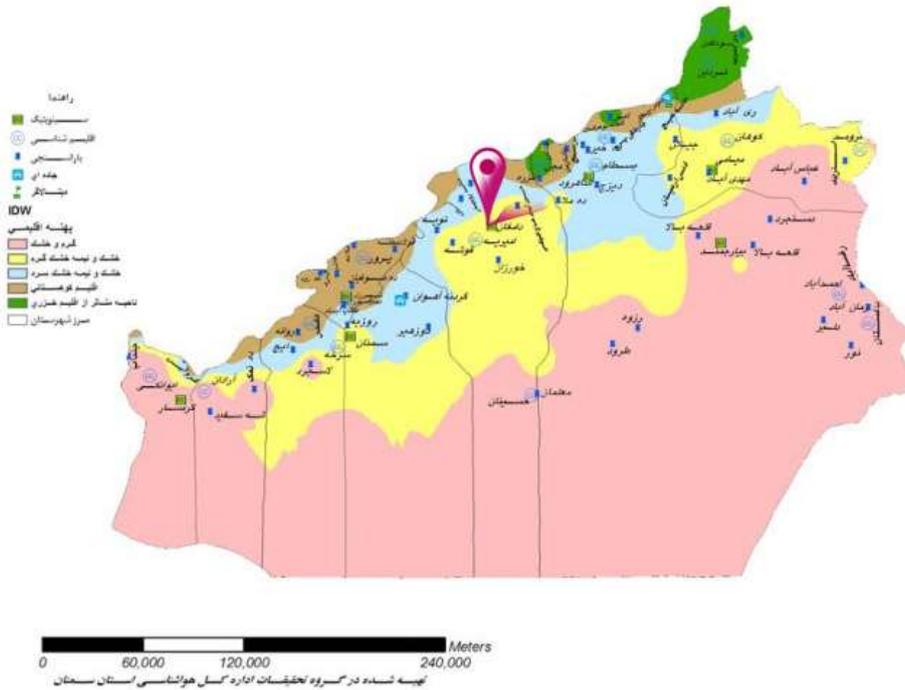

راست: موقعیت قرارگیری استان سمنان در نقشه ایران؛ چپ: همسایگی استان سمنان، منبع: نگارنده

استان سمنان با توجه به موقعیت جغرافیایی خود از جمله وجود ارتفاعات شمالی، نزدیکی به دریای خزر و وجود کویر در بخش جنوبی، از تنوع اقلیمی و آب‌وهوای قابل توجهی برخوردار بوده که می‌توان به شرح زیر خلاصه نمود:

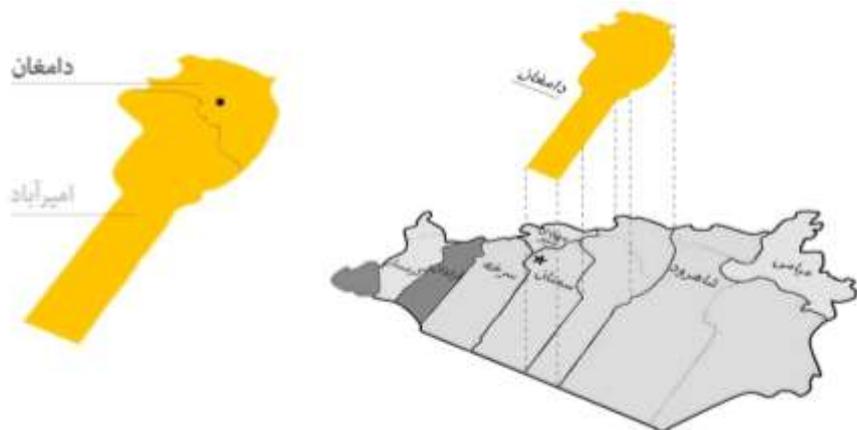
- بخش جنوبی و جنوب شرقی: به علت تأثیرپذیری از کم‌فشارهای حرارتی و مجاورت با کویر مرکزی دارای آب‌وهوای گرم و خشک می‌باشد.
- بخش شمالی استان شامل: شاهرود، مجن، مهدیشهر، شهمیرزاد در زمستان سرد و مرطوب و در تابستان معتدل است.
- بخش شمال شرقی استان شامل: حسین‌آباد کال پوش و میامی دارای آب‌وهوای سرد و مرطوب و از رطوبت بیشتری برخوردار است.

پهنه اقلیمی استان سمنان

نقشه پهنه بندی اقلیمی؛ منبع: اداره کل هواشناسی استان سمنان

دامغان بین ۵۳ درجه و ۴۲ دقیقه تا ۴۵ درجه و ۴۹ دقیقه طول شرقی و ۳۶ درجه تا ۳۴ دقیقه عرض شمالی قرار گرفته است. این شهرستان از شمال به کوه‌های البرز و از جنوب به دشت کویر و از غرب به شهرستان سمنان و از شرق به شهرستان شاهرود محدود است. شهرستان دامغان شامل دو بخش مرکزی و امیرآباد است.

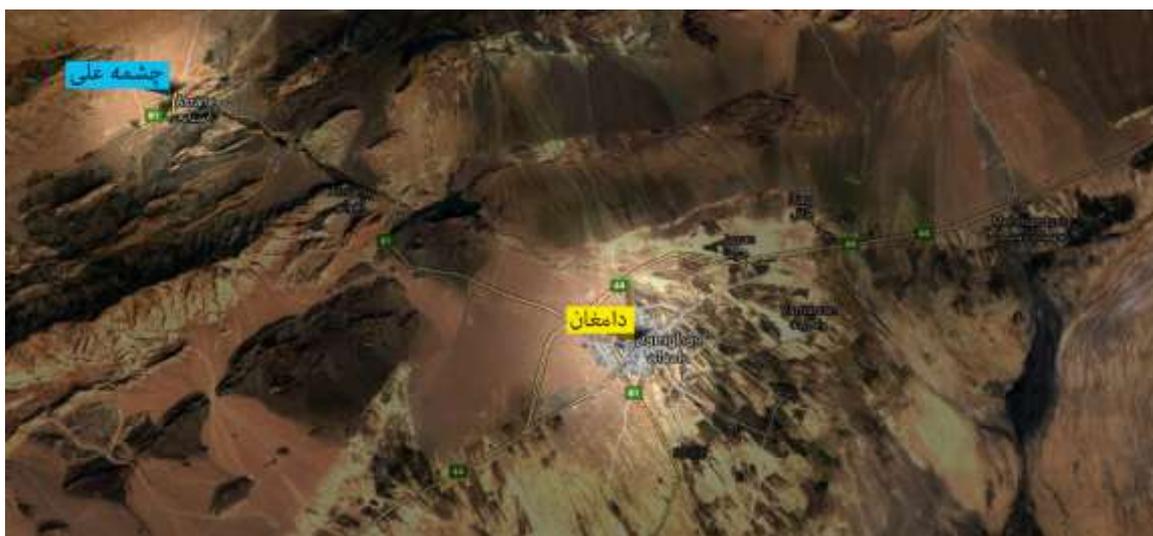
راست: موقعیت شهرستان دامغان در استان؛ چپ: موقعیت شهر دامغان

منابع آبی دامغان

دامغان بدون در نظر گرفتن منابع مصرفی محلی و محدود، فقط دارای دو منبع یا دو چشمه با آبدهی زیاد است. یکی چشمه دشت بو، در دره تودروار، که مزارع این ناحیه را آبیاری می‌کند؛ قسمت باریکی از آب آن به دشت مغان در ارتفاع قوشه می‌رسد. دیگری چشمه‌علی که آب دامغان و سایر مجتمع‌های انسانی مثل حصار را که قبل از سایر مجتمع‌های انسانی واقع شده، تأمین می‌کند. حیات شهر همیشه به آب‌هایی که از کوه‌های شمال شهر تأمین می‌شده است. اگر تپه حصار را قدیمی‌ترین هسته شهر در نظر بگیریم تجدید حیاط شهر در جهت شمال و به طرف منابع آب بوده است. در اینجا به معرفی مهم‌ترین چشمه شهر دامغان یعنی "چشمه علی" پرداخته می‌شود.

چشمه‌علی

این چشمه در شمال غرب دامغان و در جایی میان کوه و دره‌ای که در حوزه دهستان رودبار چهار کلاته است، واقع شده است. آب این چشمه پس از گذر از چند روستا و سیراب کردن زمین‌های کشاورزی و رفع نیاز ساکنان به شهر دامغان می‌رسد. جنس آهکی خاک کوه‌های این منطقه، سبب جریان یافتن آب از شکاف کوه‌ها می‌شود و با بهم پیوستن آن‌ها، رودخانه چشمه‌علی شکل می‌گیرد. در ناحیه خشک کویری در آخرین پیچ کوه در دامنه کوه گردکوه، برای استفاده بهینه از آب، سدی به نام "سد شهید چراغی" احداث شده است. به مسائلی که در مورد این چشمه نیاز به تحقیقات باستان‌شناسانه بیشتری دارد، نحوه رسیدن آب آن به شهر در دوره‌های مختلف تاریخی بوده است. از آنجا که حرکت آب‌های سطحی به‌عنوان تنها تأمین‌کننده آب شهر می‌توانست نقطه‌ضعفی در برابر تهاجمات باشد شاید بتوان نشانه‌هایی را از انتقال آب توسط لوله‌های سفالین در مسیر جستجو کرد.

موقعیت چشمه علی نسبت به دامغان، منبع: google earth 2016

نمایش رود چشمه علی در بستر طبیعی خود ، منبع: منصوری، ۱۳۹۰: ۸۴

عدل هم‌چنین در مقاله شرحی بر جغرافیای تاریخی دامغان به وجود بند یا سدی به نام "بند آب بخشان" در نزدیکی روستای لب‌رود اشاره می‌کند که بر اساس مستندات تاریخی قدمت آن به دوران ساسانی می‌رسد و نشان از نظام تقسیم رودخانه چشمه‌علی از دیرباز تا کنون می‌دهد.

بند آب‌بخشان در نزدیکی روستای لب رود ، منبع: غضنفری، ۱۳۹۴: ۶۱

شناخت تاریخی چشمه علی دامغان چشمه علی در نوشته مورخان یونانی

مورخ یونانی "دیودر" در نوشته‌های خود به لشکرکشی اسکندر در مسیر دامغان اشاره کرده است که در این نوشته به چشمه علی نیز اشاره گردیده است: "اسکندر چند روز در دامغان ماند و پس از آن به سمت حیرگانی (گرگان) حرکت کرد. اولین منزل او پس از طی چهار فرسخ راه در دامنه کوهی در دهنه‌ای اتفاق افتاده بود که در رودخانه‌ای معتبر موسوم به (استی یونت).... در این دره جریان داشت که ابتدا از چشمه بیرون می‌آمد. تقریباً مسافتی به خط مستقیم جریان داشت، بعد به کوه کوچکی برخورد و از آن جا تغییر در جریان آب، به هم می‌رسید و از دره تنگی عبور کرده و بعد از این که از دره خارج و به جلگه داخل می‌شد، صحرای هکاتم پلیس را مشرب می‌ساخت"^۱

جانمایی هکاتوم پلیس در مسیر تعقیب اسکندر، منبع: آرشیو شخصی معراج شریفی

"پولپ" مورخ دیگر یونانی در این باره می‌نویسد: "در سال ۲۰۰۶ قبل میلاد، اینوکوس سوم از سلاطین سلوکوس، وقتی به دنبال پادشاه اول اشکانی به طرف مازندران می‌رفت، چندی در هکاتم پلیس (قومس) توقف نمود و بعد در دامنه کوهی که منزل اول او به طرف مازندران بود رسید و کنار چشمه (استی یونت) که از کوه بیرون می‌آمد، دومین منزل او شد و از آن جا به سیرنگس (ساری) رفت."

^۱ برای اطلاعات بیشتر در رابطه با نوشته‌های تاریخی مربوط به چشمه علی دامغان به پایان‌نامه کارشناسی ارشد "درنگی به حرمت آب، از دیروز تا امروز" نوشته محمد رنجبر در سال ۱۳۷۷ تحت راهنمایی دکتر منصور فلامکی در دانشگاه تهران مراجعه شود.

گفته می‌شود که از شواهد و مدارک تاریخی این گونه برمی‌آید که کلمه (استی یونت) همان چشمه علی دامغان می‌باشد.

چشمه علی قبل از اسلام

احتمالا تا پیش از عصر صفوی، در مکان کنونی چشمه علی دامغان، فقط چشمه‌ای بوده است که از دل کوه خارج می‌شده است و علل اصلی اسکان اولین ساکنان دشت دامغان بوده است. (غزنفری، ۱۳۸۶: ۸۰) با وجود تقدس آب در فرهنگ ایران پیش از اسلام و توجه بسیار به عوامل تقدس بخش در باورهای تاریخی ایرانیان و نمونه های مشابه مانند آتشکده ها و معابد ساسانی، قدمگاه‌ها و چشمه علی شهر ری و غیره احتمال وجود عنصری معمارانه نظیر چهارطاقی و یا معبد در نزدیکی چشمه زیاد بوده است که صحت این امر نیازمند تحقیقات گسترده باستان‌شناسی است. (منصوری، ۱۳۹۰: ۱۰۸)

چشمه علی پس از اسلام

احتمال می‌رود در عصر صفوی، توجه پادشاهانی که از مسیر دامغان در سفر بوده‌اند و یا از آن محل به عنوان منطقه تفرجگاهی-شکارگاهی استفاده می‌کردند، به چشمه علی جلب شده است. بر اساس اسناد میراث فرهنگی، انتظام شکلی رودخانه از این دوره بوده است. هم‌چنین در زیر عمارت سردر قاجاری باغ، بقایای بنایی مربوط به دوران صفوی، یافت شده است.

تحولات اصلی چشمه‌علی در دوران قاجار

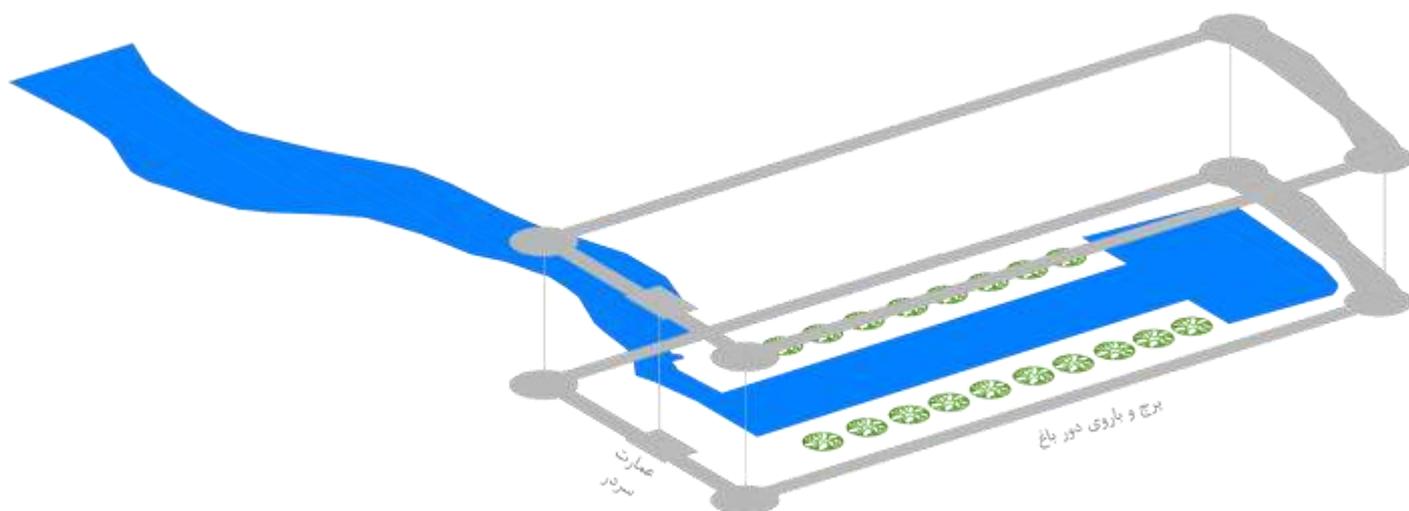
در دوران قاجار و به علت توجه پادشاهان قاجاری به این منطقه، و علاقه خاصی که آن‌ها به شکلار در این منطقه داشتند، هیبت اصلی باغ چشمه علی دامغان شکل می‌گیرد. تحولات کالبدی باغ چشمه‌علی تا رسیدن آن به هیبت اصلی باغ، در دوران قاجار در دو مرحله شکل می‌گیرد.

• **مرحله اول:** در دوران آقا محمد خان قاجار، برج و باروی خشتی اطراف چشمه علی احداث می‌شود و عمارت سردر بر روی عمارت قبلی صفوی ساخته می‌شود.

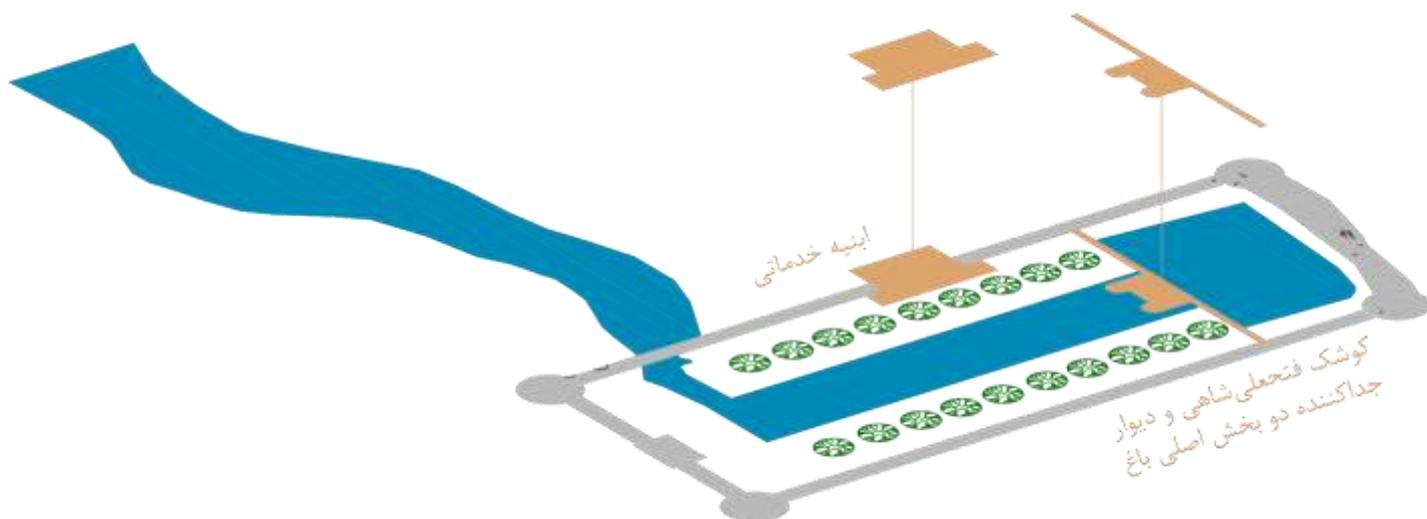
• **مرحله دوم:** در دوران فتحعلی‌شاه قاجار، کوشک فتحعلی‌شاهی در میان آب ساخته می‌شود و بناهای خدماتی از جمله مسجد، حمام به باغ اضافه می‌گردند.

"در دوره فتحعلی‌شاه قاجار صورت نهایی مجموعه، که از این پس باغ نامیده می‌شود، شکل می‌گیرد. فتحعلی‌شاه قاجار در شب پنجشنبه، ۱۸ شوال سال ۱۱۸۵ هجری که در زمان حکومت پدرش حسینقلی خان در شهر دامغان تولد یافته بود، به جهت توجه و علاقه خاصی که به این مکان داشت، در طی سفر خود به ناحیه خراسان جهت دفع گروه ازبکان و جلوگیری از پیشرفت نادر میرزا پسر شاهرخ، با همراهان خود در

چشمه‌علی توقف نموده و در تاریخ ۱۲۱۷ هجری قمری دستور ساخت کوشک اصلی، مسجد و حمام را صادر نمود. " (منصوری، ۱۳۹۰: ۱۰۹)

وضعیت باغ چشمه‌علی دامغان در زمان آقا محمد خان، منبع: نگارنده

وضعیت باغ چشمه‌علی دامغان در زمان فتحعلی شاه، منبع: نگارنده

بر سنگ طرف راست محرابی که در مسجد تاریخی مجموعه وجود داشته است جملات زیر نوشته شده است که دستور ساخت مسجد توسط فتحعلی شاه را نشان می‌دهد: "در هنگامی که موکب همایون اعلی حضرت قدر قدرت کیوان رفعت مشتری طلعت خورشید زیب فیروز بخت آسمان تخت قهرمان الماء و الطین، ظل اله فی الارضین، ابونصر فتحعلی شاه قاجار، پادشاه قاجار، خلداله ملکه با استخلاص اسرای ایران از قید اوزبکیه ضلالت لسان از دارالسلطنه تهران حرکت فرموده، این منطل دل افروز بهجت افروز مصرف خیام سپهر احتشام گردید، طبع شاهنشاهی مقتضی گردید که مسجدی در این مکان بهشت آسا ساخته و پرداخته و ثواب آن را هبه نمودند به روح کثیرالفتوح آبی کسری لسان خلد آشیان و اجداد عدالت بنیان جنت مکان، خود فتحعلی شاه قاجار، محمدحسن خان و حسینقلی خان و محمد شاه قاجار طاب اله تراهم که عبادت کنندگان بعد از ادای فریضه، ارواح آنان را به آمرزش یاد نمایند." (منصوری، ۱۳۹۰: ۱۰۲)

در کتاب صد دروازه در مورد چشمه علی دامغان این گونه نوشته شده است: "ایالت قومس و شهر دامغان مورد توجه پادشاهان اولیه ایل قاجار بود و به همین جهت، آقا محمدخان و فتحعلی شاه قاجار، در چشمه علی دامغان بناهای زیبایی بنا کردند که بناهای مذکور در اثر عدم توجه و سوانح طبیعی رو به خرابی نهاد و به مرور در شرف انهدام و نابودی است." هم چنین در کتاب تاریخ قومس در مورد چشمه علی، آورده شده است که: "در منتهی الیه جنوبی چشمه علی دامغان، آثار ساختمان مخروبه‌ای موجود است که می‌گویند آقا محمدخان، سر سلسله قاجار ساخته است." (رنجبر، ۱۳۷۷: ۶۸)

ناصرالدین شاه قاجار و سفر به چشمه علی

ناصرالدین شاه قاجار، در طی سلطنت خود و در طی دو سفر، دو بار در چشمه علی دامغان اتراق کرده است که از نوشته‌ها و عکس‌هایی که از آن اردوها در چشمه علی به جای مانده است، می‌توان اطلاعاتی درباره وضعیت آن زمان باغ چشمه علی و محوطه اطراف آن کسب کرد.

از سفر اول و دوم وی و خواندن خاطرات آن و عکس‌های عبدالله خان قاجار (عکاس دربار)، در سفرنامه‌ها اطلاعات زیر استخراج می‌شود:

محمدحسن خان صنیع الدوله در کتاب مرآه البلدان

- اشاره به حضور درختان بید، صنوبر و چنار سایه‌افکن در اطراف استخر باغ
- اشاره به جدا بودن دو فضای استخر بزرگ و استخر کوچک که عمارت فتحعلی شاهی داخل آن قرار گرفته است و تنها راه ورود به عمارت دو پل چوبی در آب است.
- اشاره به تقدس چشمه علی و صید نکردن ماهی‌های درون آن.

عبدالله خان قاجار در زیرنویس عکس‌های خود

- اشاره به چنارهای کهن در اطراف چشمه.
- حضور مسجد و حمام در ضلع جنوبی باغ چشمه علی دامغان.

خاطرات ناصرالدین شاه در سفرنامه خراسان

- اشاره به منطقه شکارگاهی اطراف باغ چشمه‌علی دامغان و شکار آهو، کبک، قوچ و میش.
- اشاره به درختان چنار و تبریزی کهن در اطراف استخرهای باغ چشمه‌علی.
- اسکان شاه در تخت چوبی میان آب در باغ چشمه‌علی.

اردوی قشون ناصرالدین در چشمه‌علی در راه سفر دوم به خراسان، منبع: damghangraphy.ir

در تصویر بالا، قلعه خشتی نزدیک چشمه‌علی و چادرهای اتراق قشون ناصرالدین‌شاه در اطراف آن دیده می‌شود. این منطقه به علت وجود شکار نیز به شدت مورد توجه پادشاهان قاجاری بوده است.

اردوی قشون ناصرالدین در چشمه‌علی در راه سفر دوم به خراسان، منبع: damghangraphy.ir

در زمان قاجار، باغ چشمه علی را با توجه به تعاریف ارائه شده در دسته‌بندی باغ‌ها در فصل پیشین می‌توان نوعی **باغ آب**، **باغ قلعه** و **باغ شکار** محسوب کرد.^۲

باغ آب: این گونه از باغ‌ها که نمونه‌های نادری از آن در حال حاضر موجود است، باغ‌هایی هستند که دارای یک آبگیر بزرگ اند و این آبگیر بزرگ گاه بخشی از باغ و گاه تمامی سطح آن را پوشانده به طوری که کوشک اصلی در میان آبگیر و برروی آن ساخته شده است. با توجه به منظر ویژه این نوع باغ‌ها در سرزمین کم آب ایران، کارکرد اصلی باغ آب‌ها، سکونت موقت برای تشریفات و یا تفریح است.

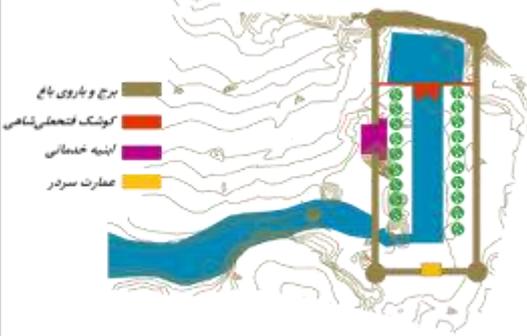
باغ قلعه: دیوار محصورکننده، یکی از اجزاء اصلی کالبد باغ‌های ایرانی است. در برخی از دوره‌های تاریخی و نیز برخی از شهرها به دلیل ویژگی‌های خاص و عمدتاً جهت محافظت از باغ در برابر حمله حیوانات، حفاظت از ساکنین باغ در برابر حمله دشمنان، ایجاد آرامش روانی و فضای خلوت برای زندگی شخصی، دیوارها قطورتر و مرتفع‌تر ساخته شده تا جای یکه به صورت قلعه‌های مرتفع و گاهی به صورت دژ درآمد و برج‌های دیده‌بانی نیز در دیوار ساخته شده است.

باغ شکار: باغی که در مناطق زیست حیوانات (شکارگاه) یا در نزدیکی آن برای تفرج و استراحت پادشاهان، ساخته می‌شده است.

^۲ برای اطلاعات بیشتر مربوط به این قسمت، به فصل دوم این پایان‌نامه صفحات مراجعه شود.

عكس هوایی چشمه علی دامغان

جدول نمایش تحولات در شکل‌گیری باغ چشمه‌علی دامغان از ابتدا تا پایان دوره قاجار

نمایش وضعیت مجموعه	سطح اهمیت چشمه علی	دوره تاریخی
	<p>- حضور چشمه علی به صورت طبیعی در دل کوه - احتمال وجود پرستشگاه در کنار چشمه علی</p>	دوران پیش از صفوی
	<p>- توجه به چشمه و انتظام شکلی اولیه چشمه علی - احداث عمارت در مکان فعلی عمارت سردر باغ</p>	دوران صفوی
	<p>- شکل‌گیری باغ چشمه علی دامغان - احداث برج و بارو اطراف باغ به منظور حفاظت از آن - احداث عمارت سردر در ورودی باغ و عمارت فتحعلی‌شاهی در میان چشمه - احداث بناهای خدماتی مانند آبنبار، مسجد و حمام در مجموعه باغ</p>	دوران قاجار

منبع: نگارنده با استناد به منصوری، ۱۳۹۰ و غضنفری، ۱۳۸۶

بررسی علل تقدس چشمه‌علی دامغان

به نظر می‌رسد تقدس چشمه علی شهر دامغان، به واسطه حضور آبی حیات بخش است که سرچشمه زندگی، برای دشت دامغان شده است. پروانه غضنفری در مقاله خود با عنوان "چشمه علی دامغان و علل تقدس آن" ، این فرضیه را مطرح می‌کند که چشمه علی دامغان یکی از این نیایشگاه‌های مهری ناشناخته است. اگرچه اثبات این فرضیه نیازمند بررسی‌های باستان‌شناسی لازم در سایت است، اما نشانه‌ها و عناصر ناملموسی در این مکان وجود دارند که احتمال مثبت بودن این فرضیه را افزایش می‌دهند.

به علت اهمیت عنصر آب در منطقه خشک و کم‌آب ایران، این عنصر از دیرباز در فرهنگ ایران، مورد تقدیس قرار گرفته است. در مورد چشمه علی نیز این مساله صادق است و پس از اسلام نیز با نسبت دادن نام حضرت علی به چشمه و عنوان کردن داستانی از جمله اینکه این چشمه را حاصل از کوبیدن سم اسب حضرت علی به زمین می‌دانند، نامگذاری چشمه تنها با هدف تداوم تقدس آن انجام شده است.

کشاورز در کتاب تاریخ و جغرافیای شهر دامغان، در مورد وجه تسمیه چشمه علی نوشته است که نام این چشمه در اصل "الی بلاغ" به معنای پنجاه چشمه که واژه ای است ترکی، می‌باشد که به تعدد چشمه‌های کوچک و بزرگ در کنار هم در این چشمه دلالت می‌کند. با اینکه نویسنده کتاب معتقد است این ناحیه ساکن ترک زبان نداشته است اما بسیاری از روستاهای ناحیه گرگان و مازندران که ادامه راه این منطقه به آن‌ها ختم می‌شود به زبان ترکی تکلم می‌کنند.

اما وجود چشمه‌های دیگری در ایران با نام علی مانند چشمه‌علی شهر ری و تقدس و اهمیت مذهبی آن‌ها، نام‌گذاری چشمه علی دامغان به دلیل تقدس آب و نام‌گذاری چشمه به نام حضرت علی به دلایل مذهبی و تقدیس آن، احتمال قوی‌تری می‌باشد.

در نمودار زیر، به شواهدی اشاره می‌گردد که نشان‌دهنده تقدس چشمه علی در منطقه می‌باشد.

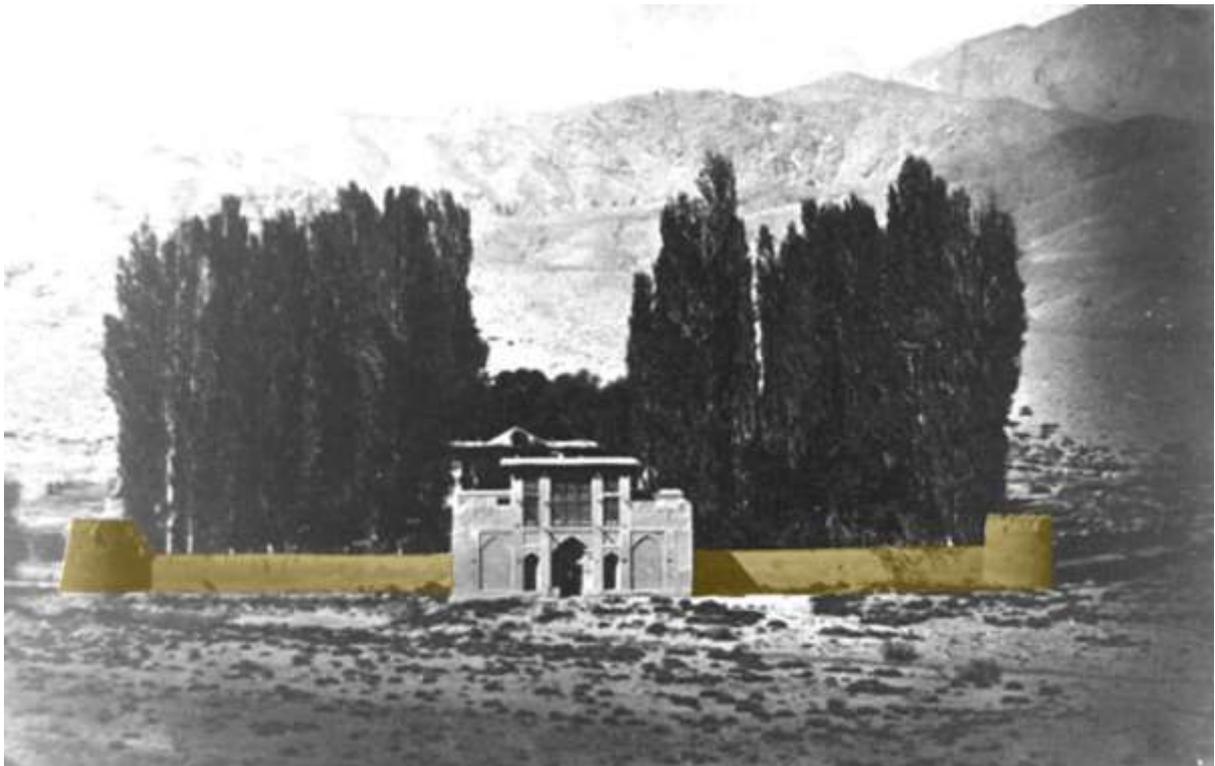

منبع: نگارنده با استناد به غضنفری و دیگران، ۱۳۹۴

شناخت عناصر تاریخی باغ چشمه‌علی دامغان

ساختار کالبدی تاریخی باغ

ساختار کالبدی و معماری باغ را، نظام کاشت و گیاهان، نظام آبی و نظام قرارگیری کوشک و عمارت‌ها شکل می‌بخشند. وجود حصار یا دیوار نیز پیرامون باغ‌های ایرانی از ویژگی‌های اصلی آن‌هاست که ساختار معماری آن‌ها را انتظام می‌بخشد. در باغ چشمه‌علی دامغان، این حصار به منظور محافظت از باغ به دلیل قرارگیری آن در منطقه دشتی و خارج از شهر، به صورت برج و بارو درآمده است و به آن ماهیت باغ-قلعه بخشیده است.

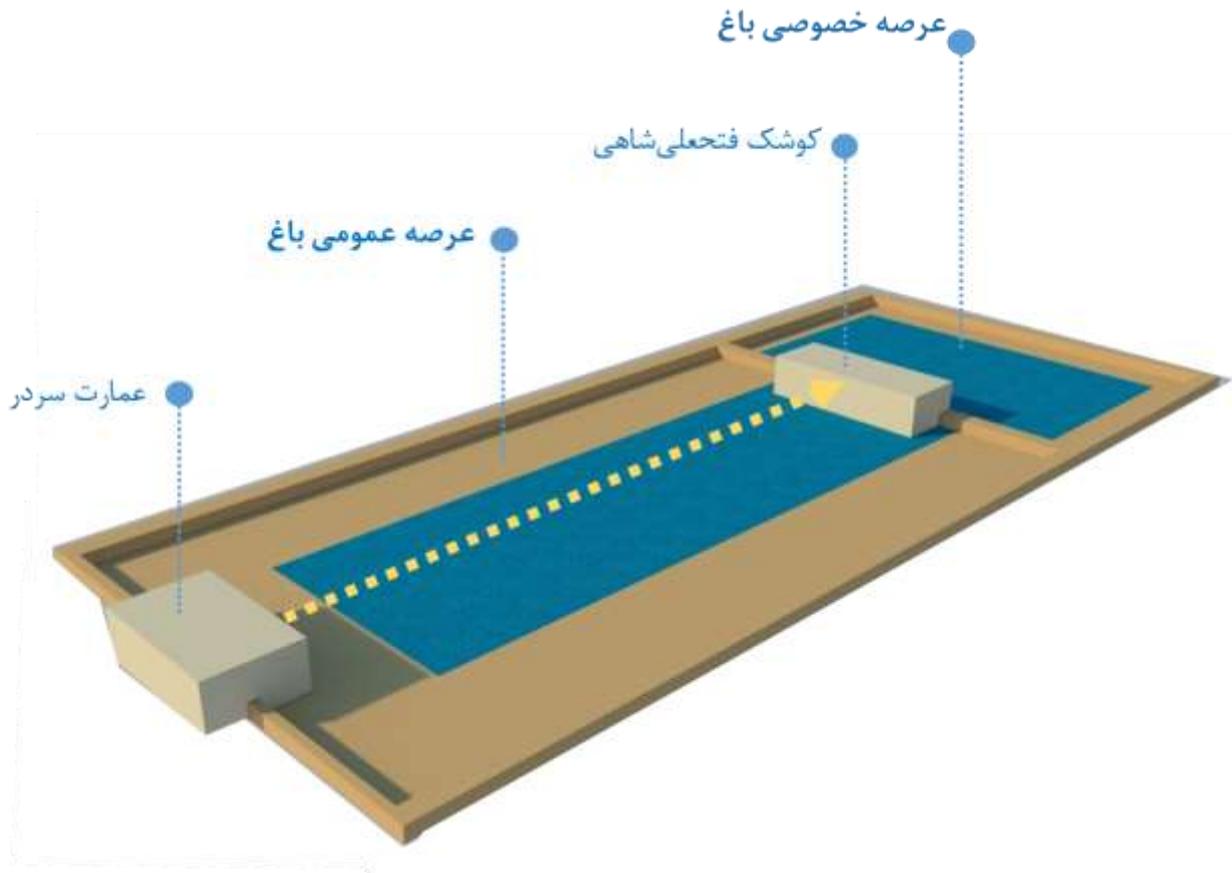

برج و باروی تاریخی اطراف باغ، منبع: damghangraphy.ir

مفهوم "محصوریت" در باغ چشمه‌علی دامغان و یکپارچه بودن فضای باغ با یکدیگر و جدا شدن آن از محیط اطراف خود علاوه بر رویکرد حفاظتی-امنیتی حصار پیرامون باغ، با حضور این برج و بارو به روشنی قابل تبیین است.

عمارت و کوشک‌های تاریخی باغ

همان‌طور که در سیر تحول تاریخی باغ چشمه‌علی دامغان ذکر شد، در دوران فتحعلی‌شاه، کوشک میان آب احداث گردید و هیبت کلی باغ در این دوران، شکل اصلی خود را پیدا نمود و صحن باغ به دو عرصه عمومی و خصوصی تقسیم گردید که از عرصه خصوصی باغ در نوشته‌ها به عنوان اندرونی نیز یاد شده است.

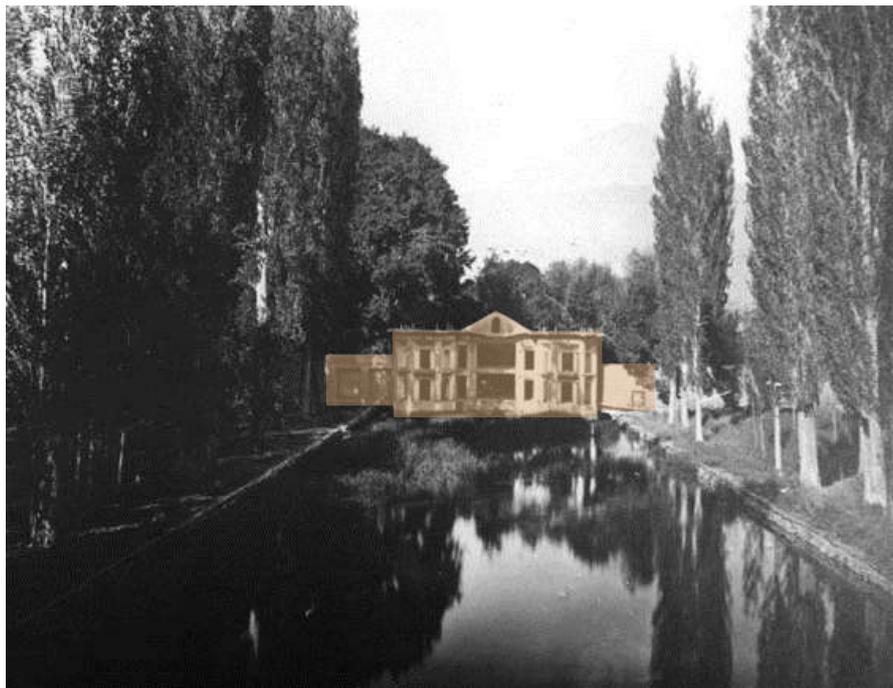

ساختار نهایی باغ و تبدیل صحن آن به دو بخش خصوصی و عمومی با احداث کوشک در میان آب، منبع: نگارنده

با ورود ناظر از عمارت سردر باغ، امتداد و کشیدگی طولی باغ، چشم او را به سمت عمارت فتحعلی‌شاهی در میان آب، هدایت می‌نماید. گستردگی استخر اصلی نیز، به این امتداد بصری کمک می‌کند. در واقع میزان دید ناظر تنها محدود به عرصه عمومی باغ است و کوشک فتحعلی‌شاهی، امکان دید ناظر به عرصه خصوصی باغ را از بین می‌برد.

عمارت سردر باغ چشمه علی دامغان، منبع: damghangraphy.ir

کوشک فتحعلی شاهی باغ چشمه علی دامغان، منبع: damghangraphy.ir

دو عمارت سردر و کوشک فتحعلی شاهی در تقسیم‌بندی ابنیه موجود در باغ‌های ایرانی، جزو ابنیه با مقیاس بزرگوار در باغ می‌باشند. تصاویر تاریخی به جای مانده از مجموعه چشمه علی دامغان، نشان از وجود بناهایی خارج از حصار باغ در بخش جنوب و جنوب غربی آن، دارد. هر چند وضعیت معماری آنها، چندان شناخته شده به نظر نمی‌رسد، اما به احتمال فراوان می‌توان این بناها را بناهای خدماتی مانند عملکردهایی نظیر

اصطبل ، مطبخ و سرویس های بهداشتی را برای آنها در نظر گرفت و جزو بناهای با مقیاس کوچکوار در مجموعه باغ تاریخی محسوب می شوند. (منصوری، ۱۳۹۰:۱۴۲)

ابنیه خدماتی خارج از حصار تاریخی باغ چشمه علی دامغان، منبع: منصوری، ۱۳۹۰:۱۴۲

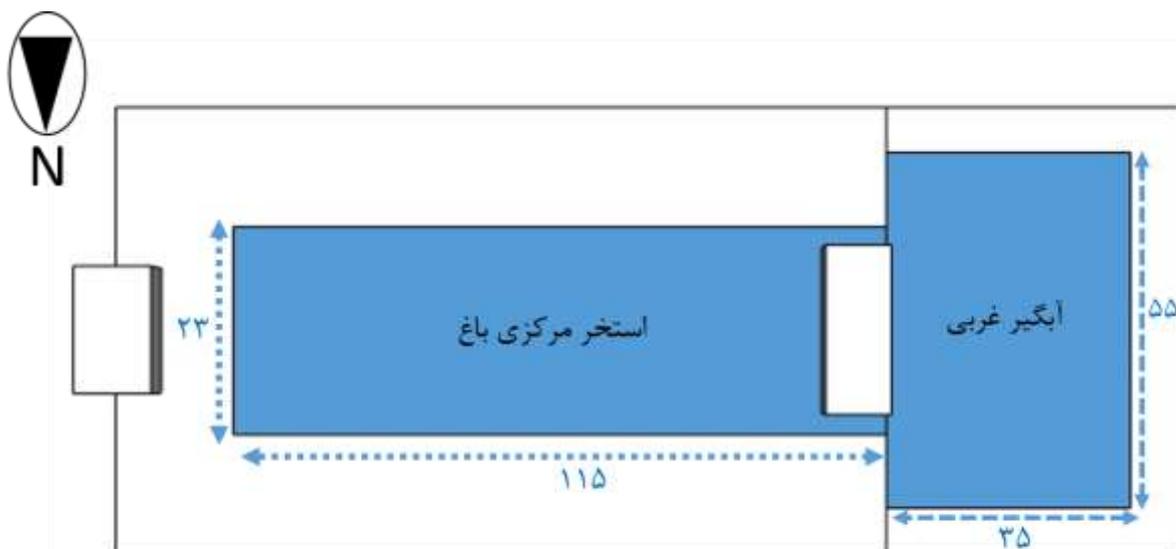
نظام آبی تاریخی باغ

بدون شک رودخانه چشمه علی عامل اصلی شکل گیری هسته اولیه باغ در بستر جغرافیایی خویش است و محور اصلی باغ را ساختار آبی باغ شکل داده است و الگویی متفاوت از الگوهای مرجع باغ ایرانی را رقم زده است. از باغ - آب‌های ایران، نمونه‌های اندکی وجود دارد که یکی از مهم‌ترین آن‌ها چشمه‌علی دامغان و دیگری باغ ایل‌گلی تبریز می‌باشد.

ساختار آبی باغ چشمه‌علی بسیار واضح و مشخص می‌باشد و همانند برخی باغ‌های ایرانی از جمله باغ فین و یا باغ شاهزاده ماهان از سیستم هیدرولیکی خاصی بهره نمی‌برد. بلکه آب چشمه که به درون استخرهای باغ کشیده شده است، آبیاری درختان باغ را نیز بر عهده دارد.

محور اصلی شکل‌دهنده به ساختار باغ، استخر مرکزی کشیده می‌باشد که سایر عناصر باغ حول آن سازمان‌دهی شده‌اند. استخر کوچکتر در ضلع غربی باغ نیز در برگیرنده چشمه جوشان چشمه‌علی است که آب از آن‌جا حرکت کرده و در استخر مرکزی جاری می‌گردد.

نحوه قرارگیری استخرها در باغ و ابعاد تاریخی دو استخر اصلی و استخر اندرونی باغ بر حسب متر به شرح زیر می‌باشد:

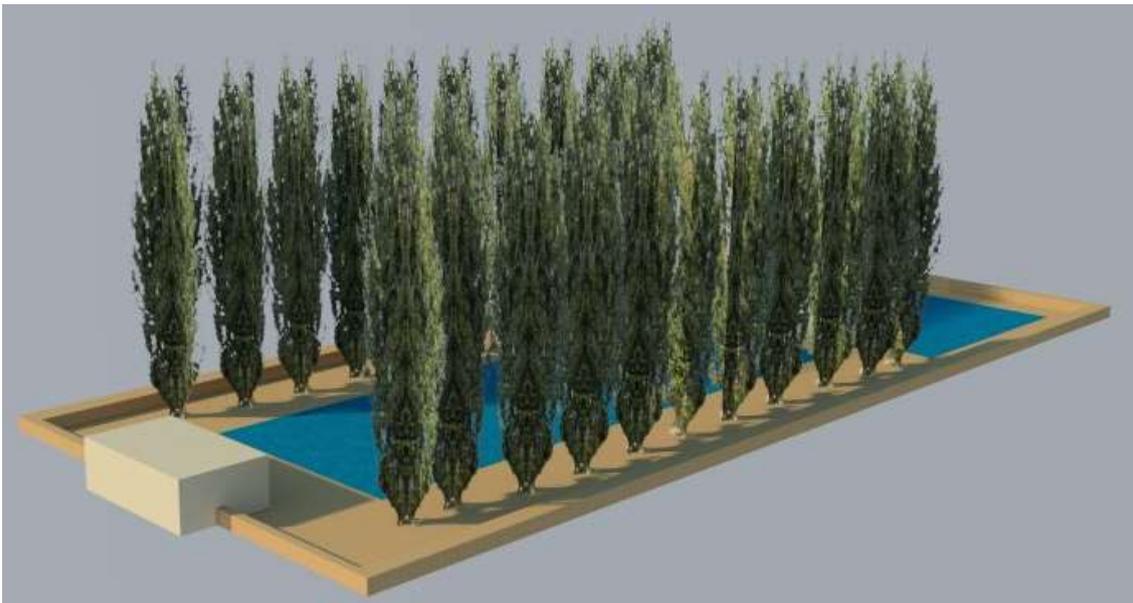
منبع: نگارنده

نظام کاشت و پوشش گیاهی تاریخی باغ

همان‌طور که از تصاویر تاریخی پیداست، درختان بلند قامت تبریزی در کناره استخر اصلی، جزو عناصر بنیادین منظرساز باغ هستند. همچنین با مطالعه سفرنامه‌ها و خاطرات تاریخی، وجود درختان بید، صنوبر، چنارهای سایه‌افکن و تبریزی نیز در باغ چشمه‌علی دامغان ذکر شده است.

در باغ ایرانی کاشت تمامی درختان برای منظور و هدف مشخصی انجام می‌گیرد و هرگز به صورت اتفاقی و بی‌منطق نیست. درختان سایه افکن در دو طرف مسیرهای باغ قرار می‌گیرند، که بر مسیرهای محوری، با توجه به اهمیت آنها و با اتکا به نوع درخت سایه افکن تأکید می‌گذارند. (زمانی و دیگران، ۱۳۸۸: ۳۴)

ردیف درختان بلند قامت تبریزی که در حاشیه کرت‌ها به موازات استخر میانی، در حد فاصل عمارت سردر و کوشک اصلی، کاشته شده‌اند، علاوه بر محور نمودن دید میانی و تأکید بر این محور، سبب ایجاد دیدروهایی افقی و عمودی در برابر باغ می‌گردند. دیدروهایی که از یک سو، ارتباط بصری افقی ناظر را با کوشک فراهم می‌آورند و از سوی دیگر با ایجاد دید مجازی و وسعت بی‌انتهای فضای باغ را طولانی‌تر جلوه می‌دهد و نظام منظر سازی باغ را پدید می‌آورد. نظامی که خود، سبب پدید آمدن نظام سایه در باغ می‌گردد. (منصوری، ۱۳۹۰: ۱۳۹)

ردیف درختان بلند قامت تبریزی در کناره استخر اصلی باغ، منبع: نگارنده

استفاده از درختان بلند قامت تبریزی و سپیدار در باغ چشمه‌علی دامغان به احتمال قوی به علت دو دلیل زیر می‌باشد:

۱- رشد سریع درختان و شکل‌گیری سریع نظام کالبدی و منظری باغ.

۲- کاشت آن‌ها در کنار حصار باغ به منظور محافظت از فضای داخل باغ از بادهای نامناسب شدید محلی منطقه دامغان. (غضنفری، ۱۳۸۶: ۸۶)

علاوه بر درختان تبریزی بلند قامت، درختان چنار قدیمی که دارای قدمت بسیار زیاد بوده و برای مردم منطقه دارای تقدس هستند در بخش غربی باغ در حد فاصل کوسک فتحعلی‌شاهی و جداره غربی باغ به چشم می‌خورند.

شناخت و تحلیل تغییر و تحولات صورت‌گرفته در باغ چشمه‌علی دامغان در دوران معاصر

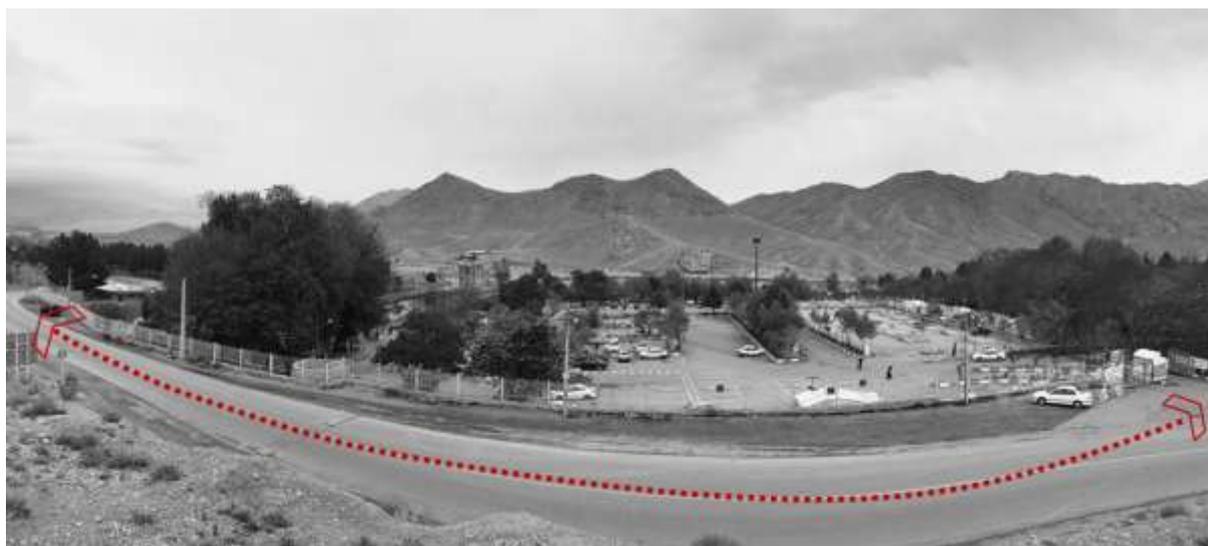
در امر حفاظت از باغ تاریخی، بازشناسی دقیق تاریخی باغ اولین مرحله و یکی از مهم‌ترین اقدامات در این راستا می‌باشد. پی از بازشناسی باغ در دوران تاریخی و مقایسه وضعیت آن با دوران معاصر باغ، می‌توان روند تغییر و تحولات شکل‌گرفته در باغ را شناسایی نمود. هم‌چنین با بررسی معیارهای مختلف یکپارچگی در باغ تاریخی، می‌توان به ارزیابی این نکته پرداخت که آیا باغ تاریخی در دوران حاضر یکپارچگی خود را در همه ابعاد حفظ کرده است یا خیر. پس از دریافت این اطلاعات بر اساس مبانی نظری استخراج شده در بخش حفاظت از باغ تاریخی با رویکرد حفظ یکپارچگی، می‌توان مراحل و اقدامات حفاظتی در باغ را تبیین نمود.

ساختار کالبدی باغ در دوران معاصر

پس از دوران قاجار و عدم استفاده از باغ چشمه‌علی دامغان به آن منظوری که برای آن طراحی شده بود، ساختار کالبدی باغ دچار تغییر و تحول گردید، تا به امروز که تا حد زیادی از نظام ساختاری-کالبدی تاریخی خود فاصله گرفته است و یکپارچگی آن در همه ابعاد تضعیف گردیده و یا از بین رفته است. "با تعریف محورهای دسترسی سواره در دهه ۱۳۶۰ و جایگزینی آن با محورهای شوسه ارتباطی موجود در سایت، نخستین مداخله در بستر باغ شکل گرفت. وجود راه ارتباطی جدید که تسهیل عبور و مرور وسایط نقلیه را در پی داشت، از یک سو و تخریب آخرین بخش‌های باقی مانده از حصار تاریخی در اواسط این دهه از سوی دیگر، سبب نفوذ هرچه بیشتر جاده در حریم باغ تاریخی گردید." (منصوری، ۱۳۹۰: ۱۹۰)

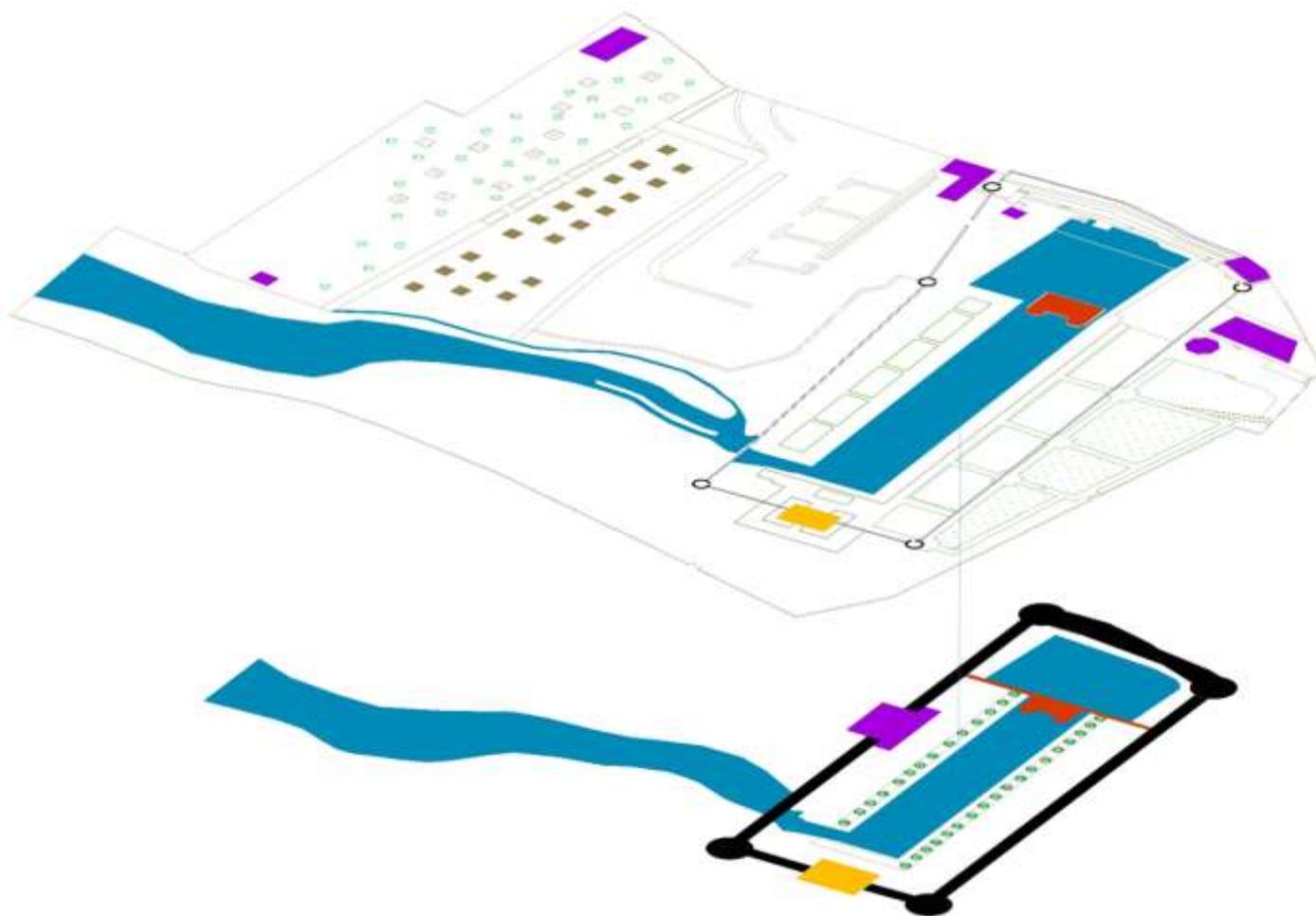
وضعیت فعلی مجموعه چشمه‌علی دامغان، منبع: google earth 2016

گذر جاده دامغان از حریم باغ، منبع: نگارنده

تغییرات عمده در نظام ساختاری باغ تاریخی از جمله حصار پیرامونی باغ، نظام کاشت و پوشش گیاهی و سایر عناصر کالبدی باغ صورت پذیرفته است که به تفصیل به توضیح هر کدام از آن‌ها خواهیم پرداخت. شکل زیر، ساختار باغ در دوران معاصر را در مقایسه با ساختار تاریخی آن نمایش می‌دهد.

در ادامه به بررسی این تغییرات به همراه تصاویر و نقشه‌های آن‌ها به تفصیل خواهیم پرداخت.

مقایسه وضعیت تاریخی با وضعیت حال حاضر باغ، منبع: نگارنده

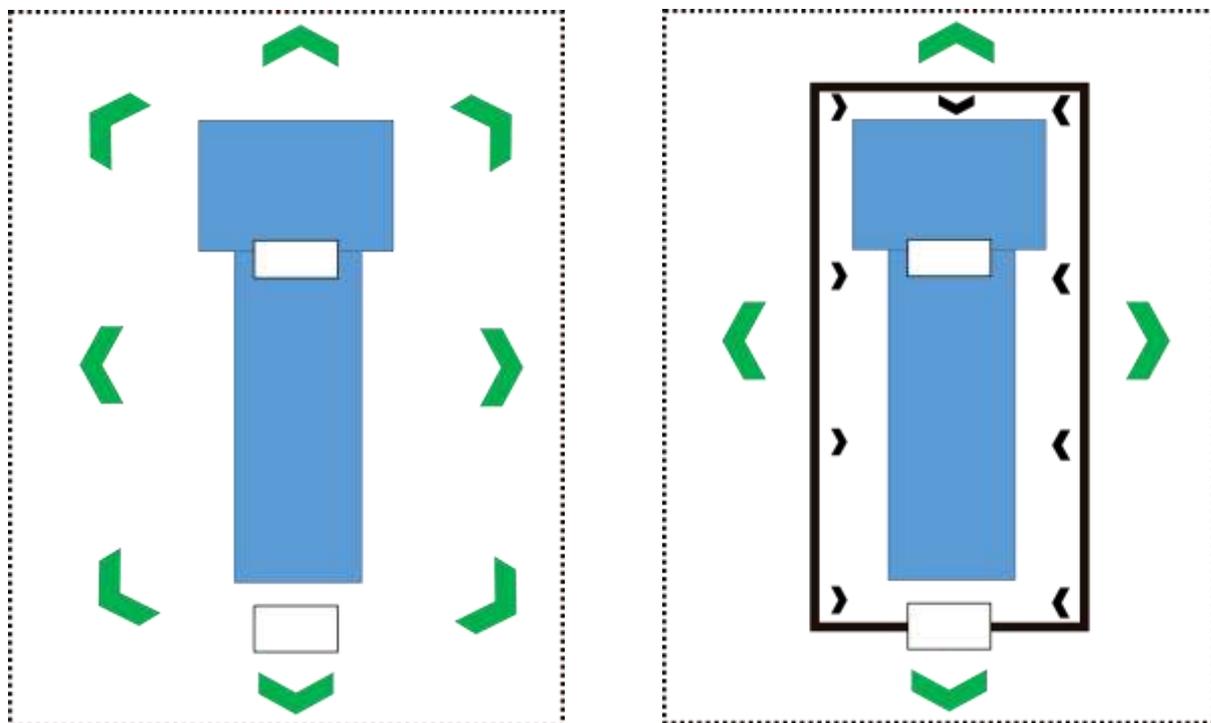
حصار پیرامون باغ در دوره معاصر

در حال حاضر وجود دو حصار یکی حصار دور مجموعه چشمه علی دامغان و دیگری حصار پیرامونی باغ قابل مشاهده است. حصار اولی که پیرامون مجموعه کشیده شده است، در وضعیت تاریخی وجود نداشته است زیرا باغ بنایی منفرد بوده است که ارتباط آن با محیط پیرامونش، توسط برج و بارو و حصار پیرامونش قطع می‌گردیده است. اما امروزه با گسترش مجموعه و اضافه شدن یه‌نه‌های خدماتی- تفریحی به باغ، و همچنین احداث جاده، حصار بزرگتری دور تا دور مجموعه ایجاد شده است.

نمایش حصارها در مجموعه چشمه‌علی دامغان، منبع: google earth 2016

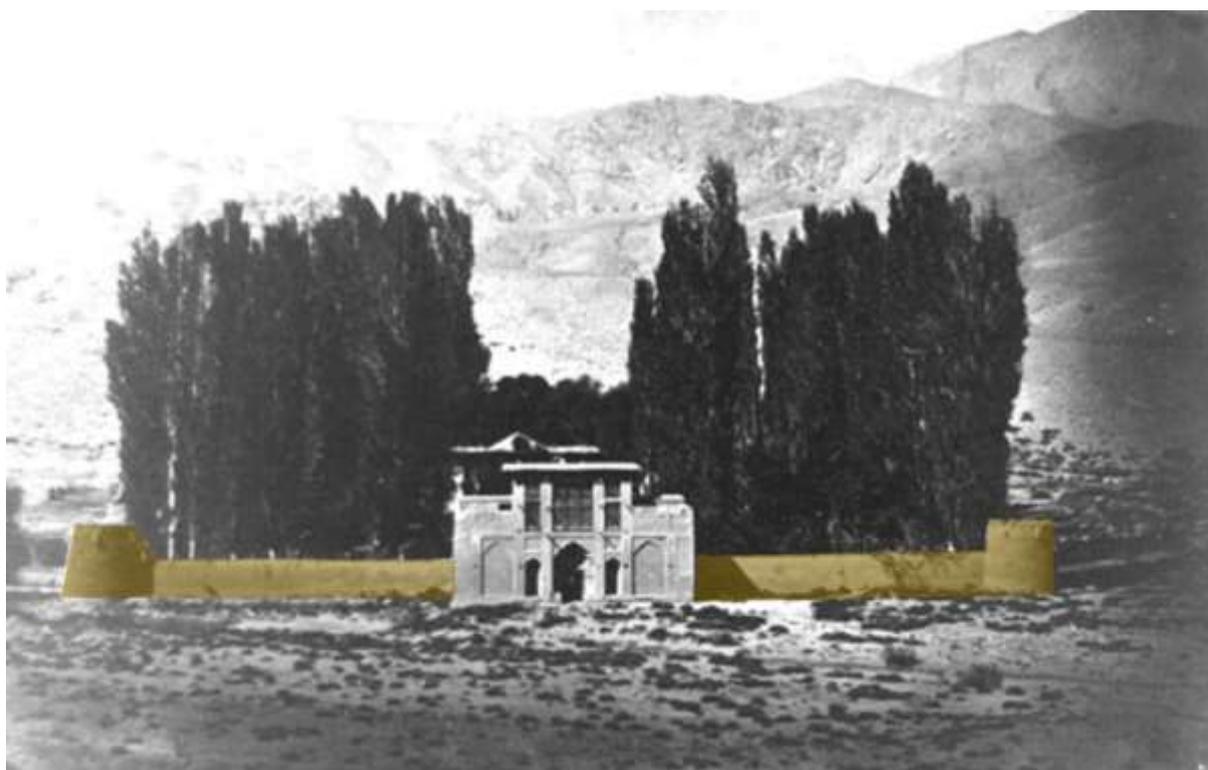
در سال‌های اخیر برج و باروی دور باغ، و در واقع حصار اصلی باغ از بین رفته بود. از بین رفتن برج و باروی اطراف باغ، از بین رفتن مفهوم "محصوریت" در باغ چشمه‌علی دامغان را به دنبال داشت. حریم یا مرز باغ، وجه آغازین و اولیه باغ است که بدون حضور آن، عرصه داخلی باغ فاقد معنی است. در واقع گسستی که با وجود برج و بارو در بین باغ و محیط پیرامون باغ وجود داشته است و یکی از مفاهیم اصلی در الگوی باغ ایرانی بوده است، در دوران معاصر از بین رفته است. با وجود حصار پیرامون باغ، رابطه بین باغ و محیط اطراف و رابطه اجزای باغ با یکدیگر، رابطه‌ای تعریف شده است و دارای حد و مرز مشخص است. با از بین رفتن حصار و از بین رفتن مفهوم محصوریت، باغ جزئی از محیط پیرامون خود می‌گردد که نه در الگوی تاریخی آن و نه به طور کل در الگوی باغ ایرانی، وجود داشته است و این مساله یکپارچگی ساختاری-تاریخی و یکپارچگی بصری-زیبایی‌شناسانه باغ را تضعیف می‌نماید.

(راست): رابطه باغ با محیط پیرامون با وجود حصار پیرامونی ، (چپ): رابطه باغ با محیط پیرامون با تضعیف حصار پیرامونی در حال حاضر ،

منبع: نگارنده

در سال‌های اخیر، حصار و ۵ بارو به تبعیت از شکل ساختاری تاریخی باغ احیا شده‌اند اما این حصار، تنها جنبه بازسازی شکلی را داشته است و مفهوم حصار را برای باغ ایفا نمی‌کند و این امر به علت آشفستگی حریم باغ و عدم مشخص بودن ارتباط بین درون و بیرون باغ می‌باشد.

باغ با وجود حصار تاریخی پیرامون آن، منبع: damghangraphy.ir

باغ با حضور کمرنگ حصار پیرامونی در حال حاضر، منبع: نگارنده

وجود برج و بارو به عنوان حصار پیرامونی باغ، علاوه بر علل مفهومی - معنایی و مفهوم "محصوریت" در الگوی باغ‌های ایرانی که در بخش عناصر باغ ایرانی به تفصیل در مورد آن پرداخته شد، دارای کارکردهای امنیتی و هم‌چنین اقلیمی (به منظور محافظت از فضای داخلی باغ از بادهای نامناسب محلی) بوده است.

منبع: نگارنده

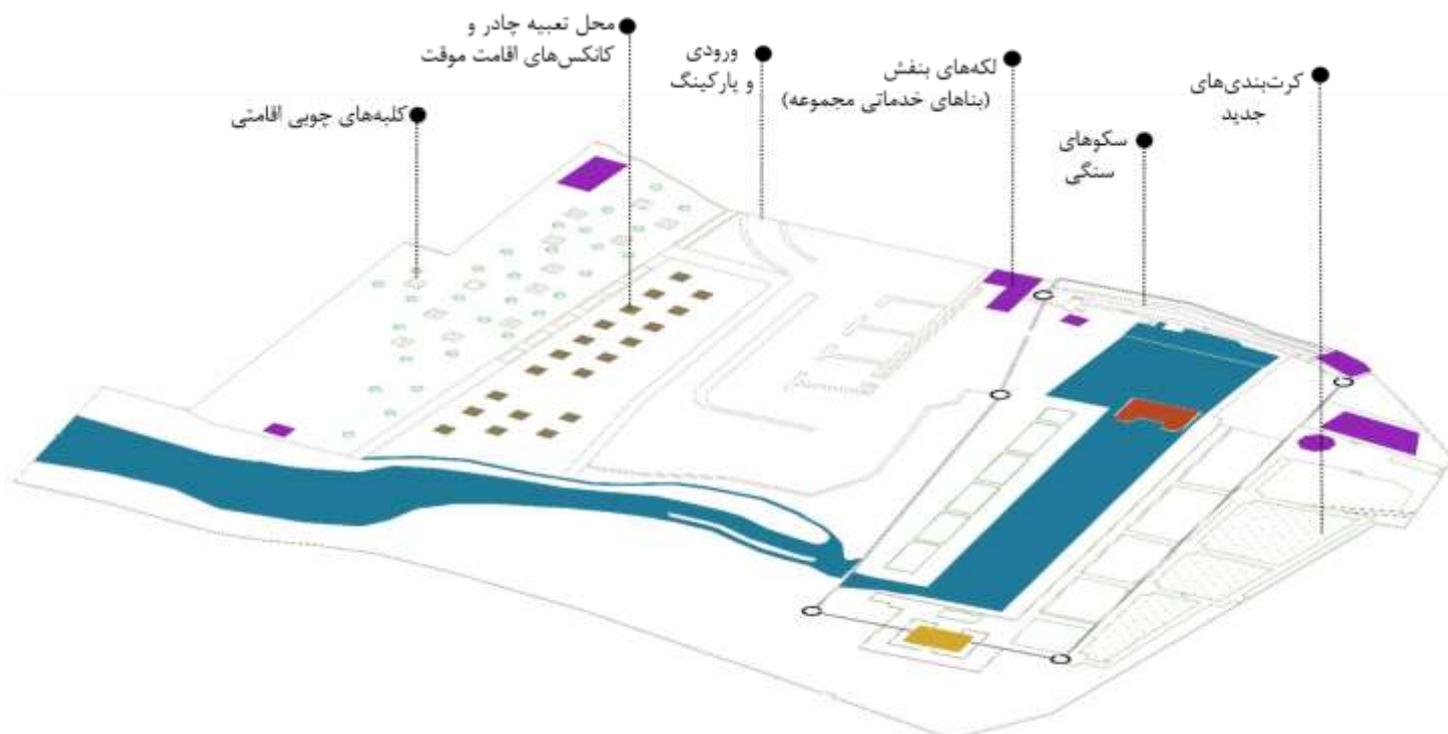
در سال‌های اخیر، حصار دور تا دور باغ احداث شده است و ۵ بارو تنها به منظور احیای شکل کالبدی حصار و برج و باروی تاریخی باغ در اطراف آن طراحی گردیده‌اند. اما به علت آشفته بودن منظر باغ و مشخص نبودن رابطه درون به بیرون در باغ و برعکس آن، حصار پیرامونی، مفهوم اصلی خود در الگوی اصیل باغ ایرانی را در این مجموعه ایفا نکرده است.

کم‌رنگ شدن حصار پیرامونی باغ، یکپارچگی باغ را دچار مشکل می‌نماید که در نمودار زیر به آن پرداخته شده است.

منبع: نگارنده

علاوه بر کم‌رنگ شدن حصار اصلی باغ و ادغام شدن آن با محیط پیرامون، محوطه پیرامونی باغ که در گذشته به صورت طبیعی و دست نخورده وجود داشته است، در اثر نیازهای معاصر از جمله پارکینگ، مراکز خدماتی و غیره دستخوش تغییرات گردیده است و این تغییرات با عدم آگاهی نسبت به جنبه‌های بصری و زیبایی‌شناسانه و در حریم باغ تاریخی و بدون رعایت ضوابط و بی‌توجه به ارزش‌های اثر، انجام گردیده‌اند. قرارگیری این عناصر در اطراف باغ تاریخی و مشخص نبودن حریم و عرصه باغ، اصالت و یکپارچگی باغ را مخدوش نموده است که در ادامه با بررسی تصاویر و نقشه وضعیت حال حاضر بنا، به توضیح آن خواهیم پرداخت.

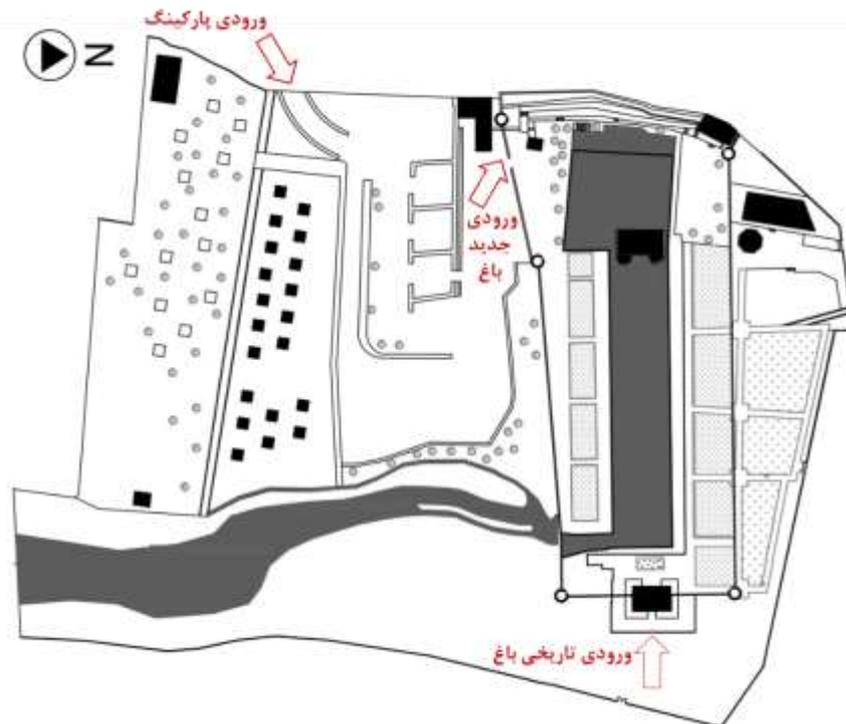
نمایش الحاقات جدید در حریم باغ تاریخی، منبع: نگارنده

با بررسی وضعیت باغ تاریخی در دوران حاضر و مشخص نبودن عرصه و حریم باغ و الحاقات نامناسب، یکپارچگی باغ به کلی مخدوش شده است و رابطه باغ با محیط پیرامون خود کاملاً از الگوی باغ ایرانی خارج شده است و باغ به گونه‌ای آشفته با محیط پیرامون خود ادغام گردیده است. در واقع با پراکندگی عناصر جدید در حریم باغ، علاوه بر از بین رفتن **یکپارچگی ساختاری-تاریخی** باغ، جنبه‌های منظر و زیبایی‌شناسانه باغ نیز تحت تاثیر قرار گرفته و **یکپارچگی بصری** آن نیز از بین رفته است. هم‌چنین با تغییر شخصیت باغ و مشخص نبودن هیچ گونه اثری از یک باغ شکارگاهی قاجاری در مجموعه، **یکپارچگی یادبودی** مجموعه نیز در ادامه به بررسی بناهای جدیدالاحداث موجود در حریم و مجموعه باغ چشمه‌علی می‌پردازیم:

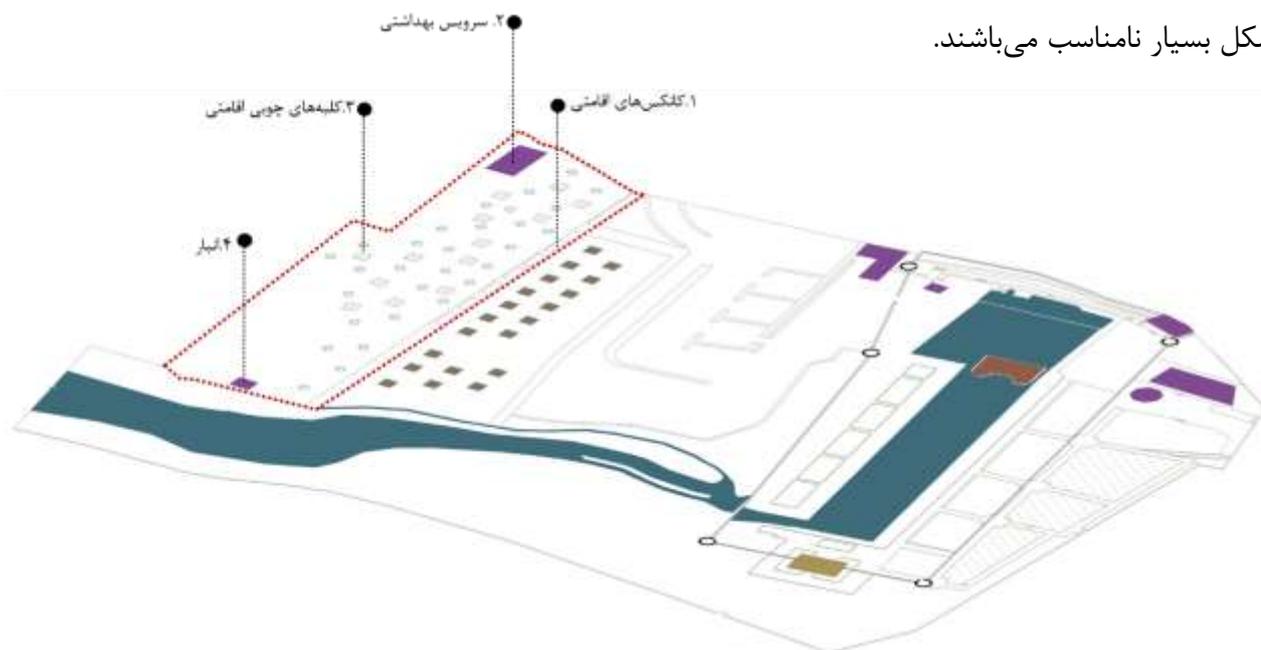
دید از بالا به کل مجموعه چشمه علی دامغان، منبع: نگارنده

یکی از مهم‌ترین و اصلی‌ترین تغییرات، تغییر در ورودی مجموعه باغ می‌باشد. با اضافه شدن پارکینگ و مراکز خدماتی به مجموعه، ورودی باغ نیز تغییر کرده است و این مساله بیننده را از درک اصلی ساختار باغ پس از ورود به آن، محروم کرده است. در گذشته ورودی باغ، از عمارت سردر (عمارت آقا محمدخانی) بوده است، اما امروزه ورودی پیاده از ضلع جنوب غربی باغ صورت می‌گیرد.

ورودی‌های مجموعه، منبع: نگارنده

یکی از بخش‌های اضافه شده به مجموعه، زون اقامتی می‌باشد که در تصویر مشخص شده است. در این بخش، کلبه‌های کوچک چوبی به منظور اقامت موقت و سرپناهی برای باران در میان درختان انبوه تعبیه شده‌اند. همچنین چندین کانکس بزرگ‌تر برای اقامت طولانی‌تر نیز در این بخش قرار گرفته‌اند که از نظر طرح و شکل بسیار نامناسب می‌باشند.

زون اقامتی در مجموعه، منبع: نگارنده

۲. سرویس بهداشتی، منبع: نگارنده

۱. کانکس‌های اقامتی، منبع: نگارنده

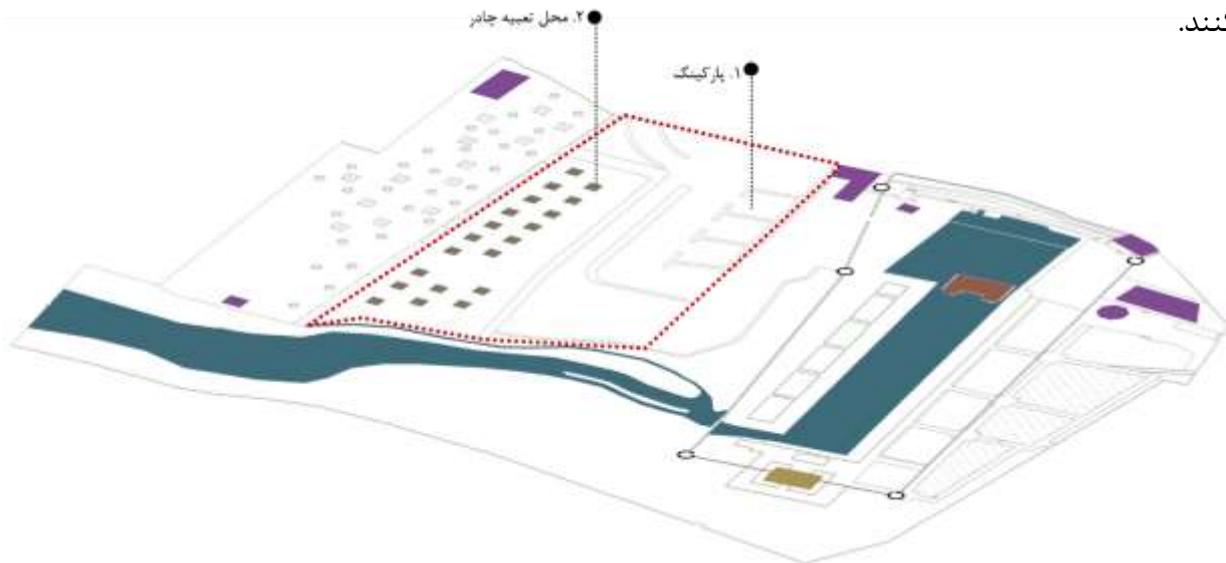

۴. انبار، منبع: نگارنده

۳. کلبه‌های چوبی، منبع: نگارنده

بخش دیگر در مجموعه، پارکینگ آن می باشد که در این بخش محلی برای تعبیه چادرهای موقت نیز تعبیه شده است. اما با این وجود، مسافران در بخش های دیگر مجموعه و حتی در حریم باغ، اقدام به برپایی چادر می کنند.

محدوده پارکینگ مجموعه، منبع: نگارنده

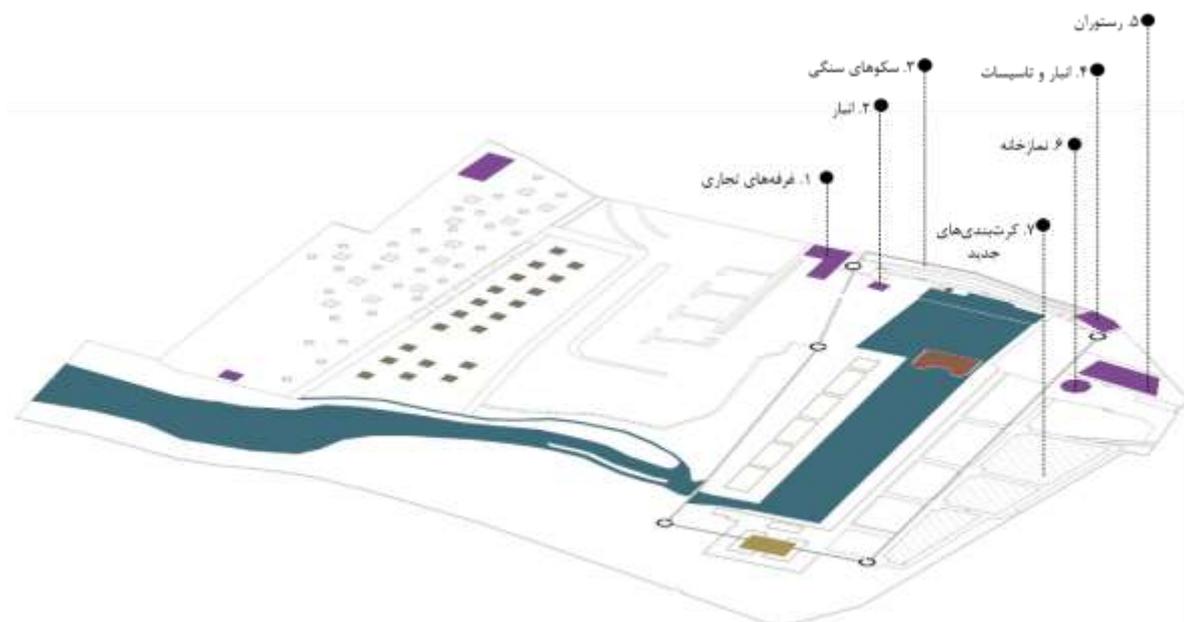

۱. پارکینگ مجموعه، منبع: نگارنده

۲. محل برپایی چادرها، منبع: نگارنده

سایر بناهای خدماتی و تجاری نیز به صورت پراکنده در حریم باغ وجود دارند که با بی توجهی به حریم واقعی باغ در مجموعه ایجاد گردیده‌اند و سبب به وجود آمدن ناهماهنگی و آشفتگی بصری در مجموعه شده‌اند.

بناهای خدماتی و تجاری پراکنده در مجموعه، منبع: نگارنده

۲. بنای انبار در حریم باغ، منبع: نگارنده

۱. سوپر مارکت و واحدهای تجاری پراکنده، منبع: نگارنده

۳. سکوه‌های سنگی به منظور نشستن و دید داشتن به گوشک اصلی، منبع: نگارنده

۵. نمازخانه مجموعه ، منبع: نگارنده

۵. رستوران چشمه علی ، منبع: نگارنده

۷. کرت‌بندی‌های جدید در مجاور حصار باغ ، منبع: نگارنده

با بررسی حریم مجموعه باغ چشمه علی دامغان و پراکندگی نامنظم بناهای خدماتی، تجاری و تاسیساتی در مجموعه، اصالت و یکپارچگی باغ تاریخی به کلی مخدوش گردیده است.

عمارت و کوشک‌های باغ در دوران معاصر

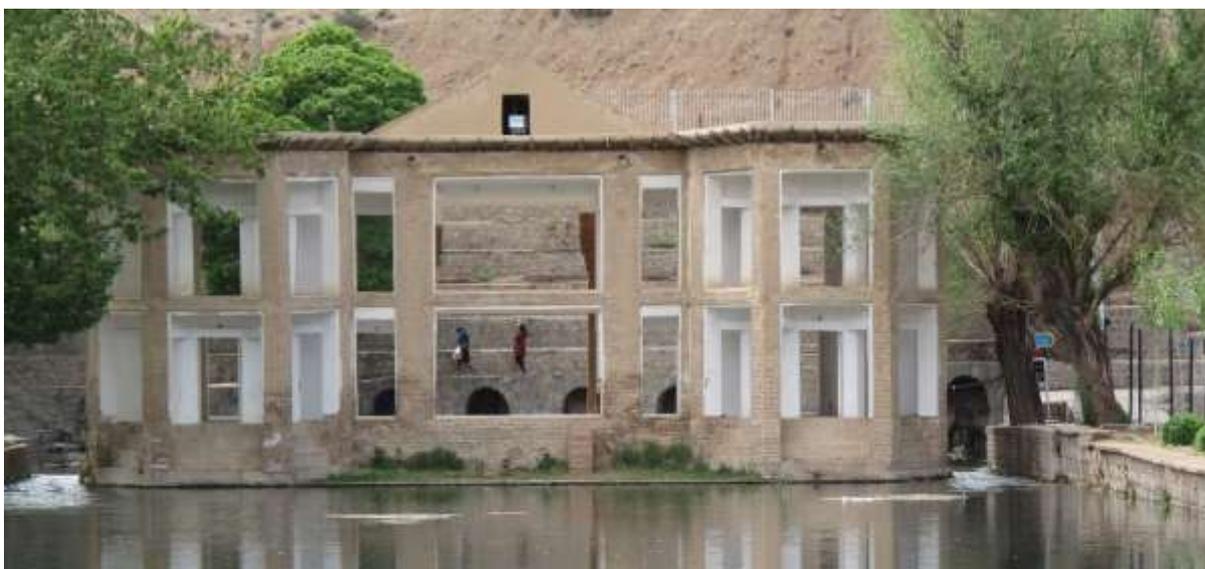
دو عمارت اصلی سردر و کوشک فتحعلی‌شاهی که دارای مقیاس بزرگ‌وار در باغ هستند، در حال حاضر نیز در باغ وجود دارند اما تغییراتی در وضعیت آن‌ها نسبت به وضعیت تاریخی‌شان به وجود آمده است. یکی از این اصلی‌ترین تغییرات در ارتباط یا حذف دیواری است که کوشک فتحعلی‌شاهی را از فضای استخر مرکزی باغ جدا می‌کرده است و یک فضای خصوصی در انتهای باغ پدید می‌آورده است.

موقعیت کوشک فتحعلی‌شاهی در پلان وضع موجود مجموعه ، منبع: نگارنده

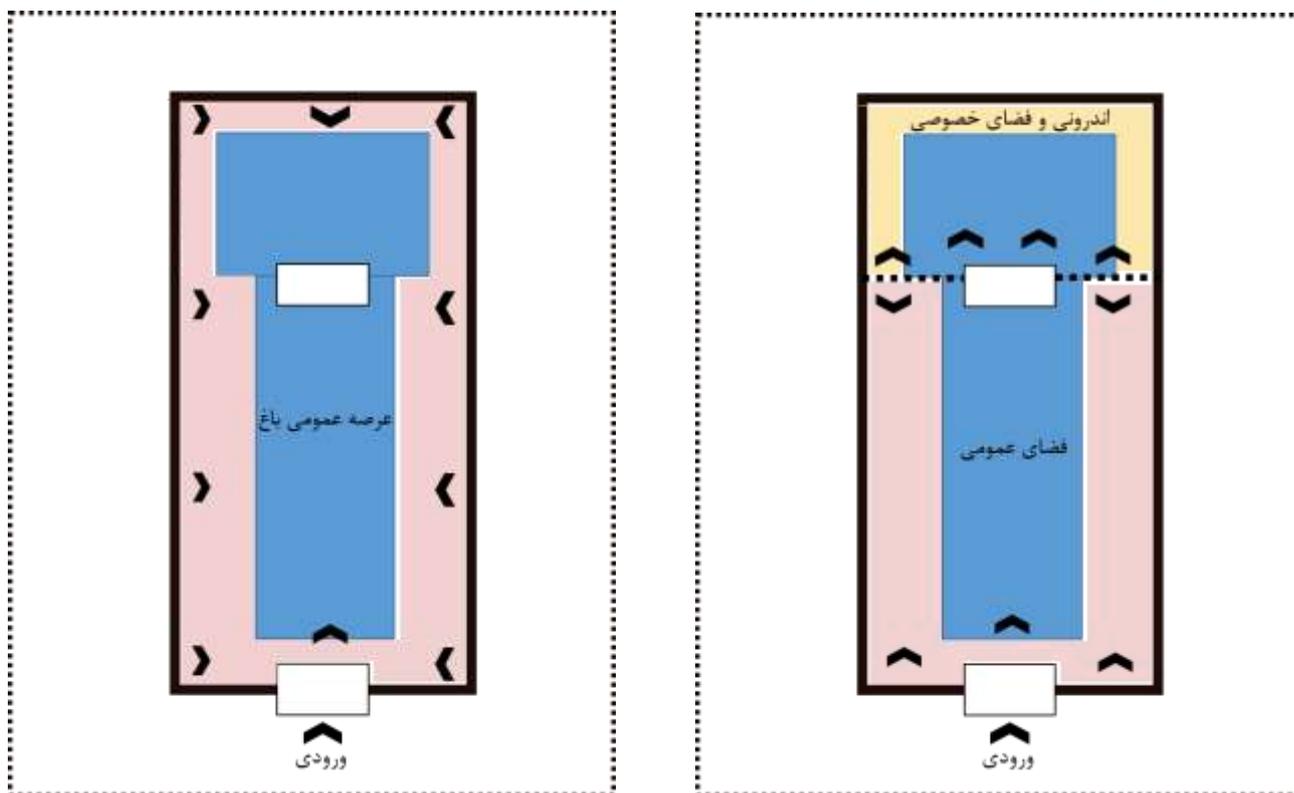

دیوار جداکننده کوشک فتحعلی شاهی باغ چشمه علی دامغان، منبع: damghangraphy.ir

کوشک فتحعلی شاهی بدون دیوار در حال حاضر، منبع: نگارنده

با حذف دیوار جداکننده گوشه فتحعلی‌شاهی از فضای مرکزی باغ، یکپارچگی ساختاری-تاریخی و یکپارچگی بصری-زیباشناسانه باغ دچار مشکل گردیده و مفهوم فضای اندرونی و خصوصی در باغ از بین رفته است. این در حالی است که با استناد به تصاویر قدیمی و سفرنامه‌های قاجاری که مورد بررسی قرار گرفته‌اند، بخش اندرونی و استخر کوچک متعلق به آن، محل استراحت شاه و خانواده وی، و فضای مرکزی باغ محل استراحت قشون شاه بوده و کارکرد عمومی داشته است، اما امروزه مفهوم فضای خصوصی و عمومی در باغ جایی ندارد و فضای باغ به صورت یکپارچه درآمده است. البته این نکته نیز قابل ذکر است که با تغییر کارکرد تاریخی باغ از باغ-شکار که تنها مخصوص استفاده شاه و همراهان آن بوده است به یک باغ عمومی در حال حاضر، وجود فضای اندرونی و خصوصی معنایی نخواهد داشت، اما این بدین معنا نمی‌باشد که یکپارچگی تاریخی-ساختاری باغ با حذف دیوار جداکننده گوشه، دچار مشکل نشده است.

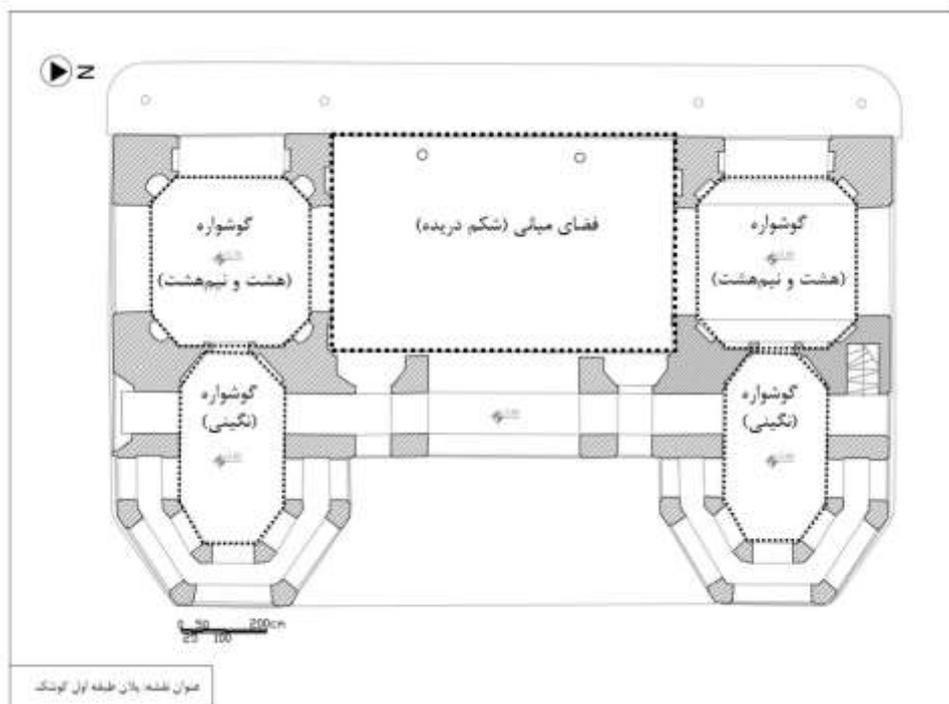
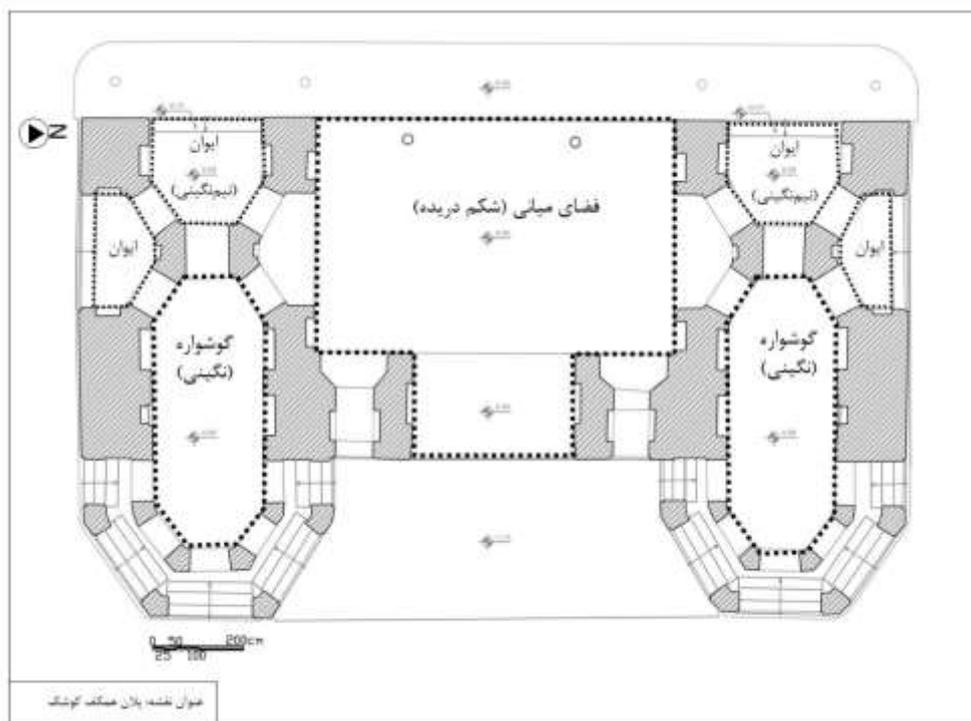

(راست): وضعیت باغ تاریخی با حضور دیوار جداکننده گوشه، (چپ): وضعیت باغ بدون حضور دیوار جداکننده در حال حاضر،

منبع: نگارنده

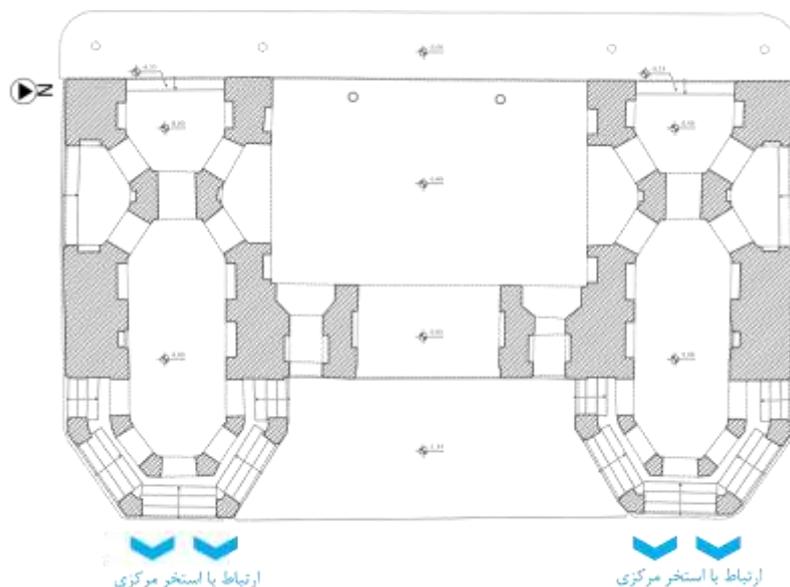
در ادامه به شناخت ویژگی‌های ساختاری کوشک فتحعلی‌شاهی به همراه مدارک فنی و تصاویر آن خواهیم پرداخت.

کوشک اصلی مجموعه که به بنای فتحعلی شاه معروف است، بنایی است آجری با اندودی گچی که در دو طبقه ساخته شده است. طرح هندسی آن به تبعیت از الگوی کوشک‌ها از شکم دریده میانی، ایوان ستوندار و دو گوشواره در طرفین تشکیل یافته است.

نمایش فضاهای مختلف کوشک، (بالا): پلان همکف، (پایین): پلان طبقه اول، منبع: نگارنده

گوشواره های نگینی شکل که در بخش شرقی واقع گردیده است در منتهی الیه خود به دو برج نیم هشت شکل ختم می شود که این دو عنصر ارتباط کوشک با آب را برقرار می سازند.

نمایش ارتباط کوشک با آب، منبع: نگارنده

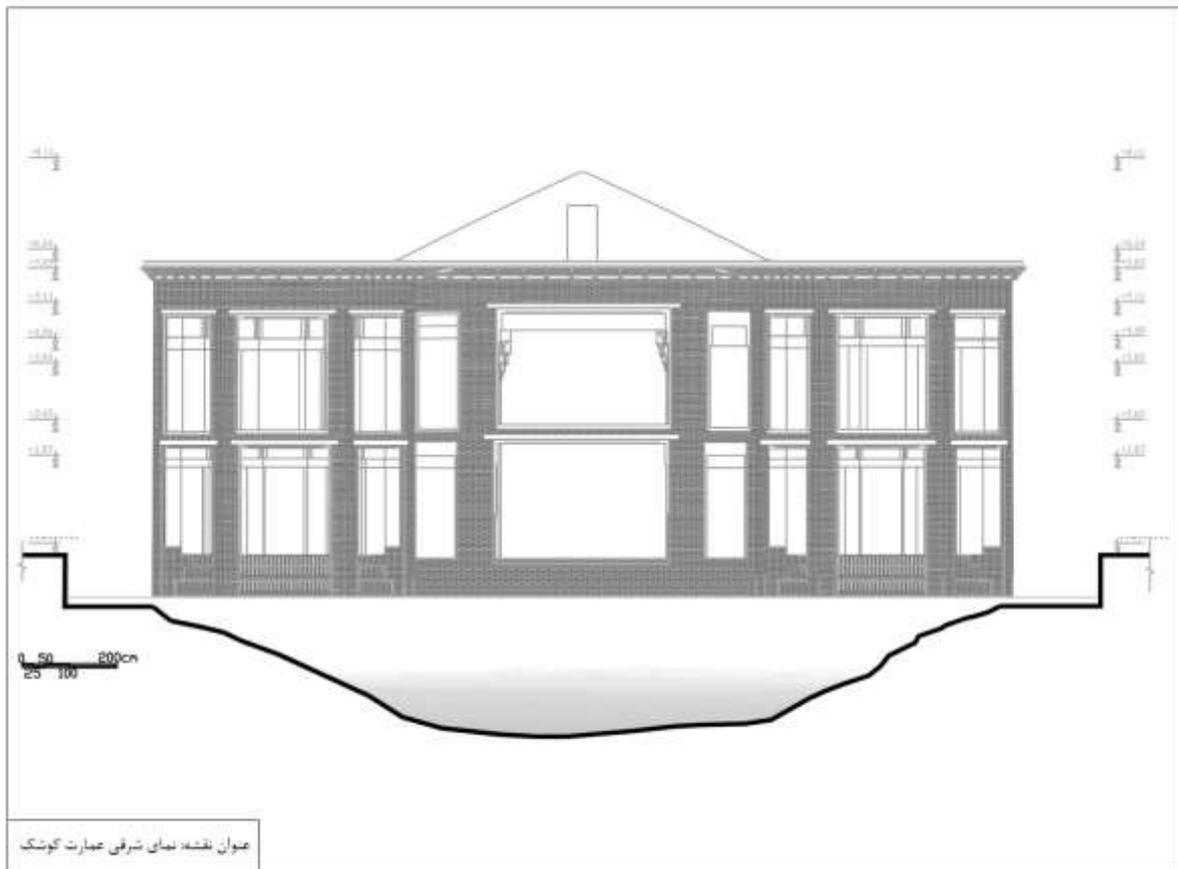
"نکته جالب توجه سازه ای کوشک اصلی ، قرار گیری بنا بر روی بستری سنگی است، که امکان عبور آب را زیر بنا فراهم می آورد، به عبارت دیگر کوشک بر روی بستری پر و خالی از سنگ لاشه قرار گرفته است." (منصوری، ۱۳۹۰:۱۷۷)

بستر سنگی زیر بنای کوشک، منبع: نگارنده

نمای شرقی وضع موجود عمارت کوشک، منبع: نگارنده

نمای شرقی وضع موجود عمارت کوشک، منبع: آرشیو شرکت عمارت خورشید، ۱۳۹۵

نمای غربی وضع موجود عمارت کوشک، منبع: نگارنده

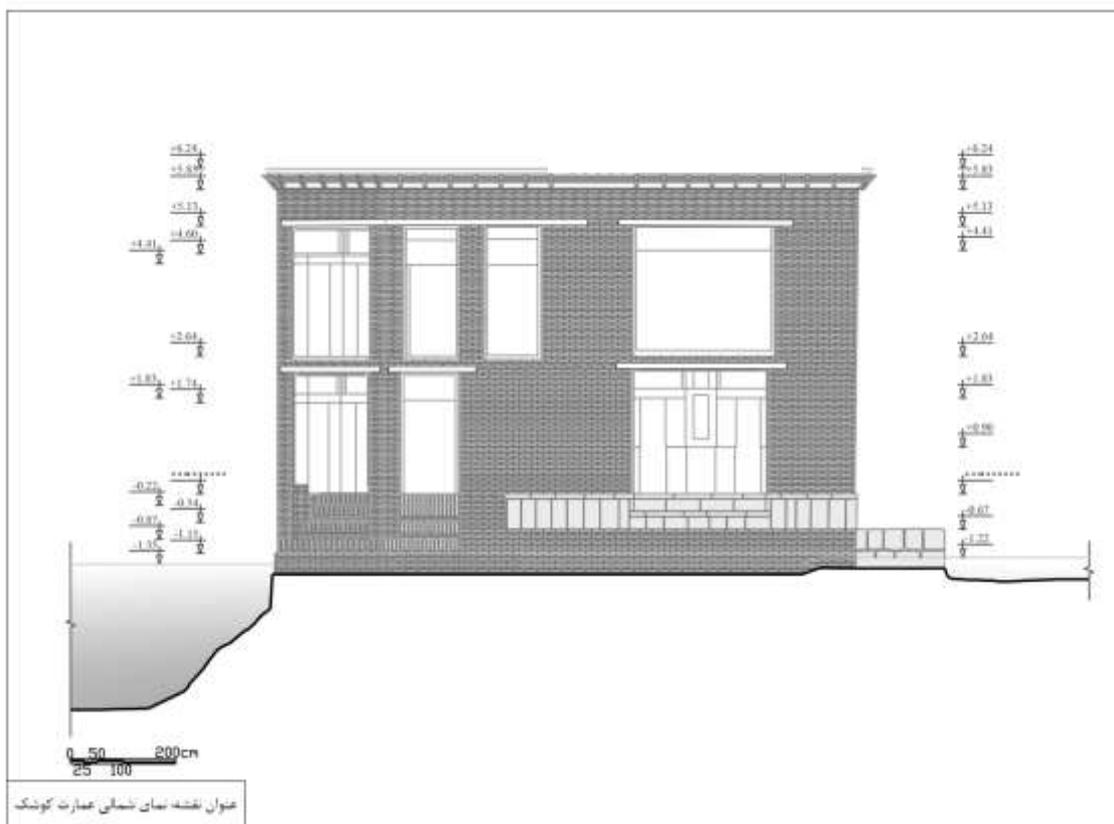

عنوان نقشه: نمای غربی عمارت کوشک

نمای غربی وضع موجود عمارت کوشک، منبع: آرشیو شرکت عمارت خورشید، ۱۳۹۵

نمای شمالی وضع موجود عمارت کوشک، منبع: نگارنده

نمای شمالی وضع موجود عمارت کوشک، منبع: آرشیو شرکت عمارت خورشید، ۱۳۹۵

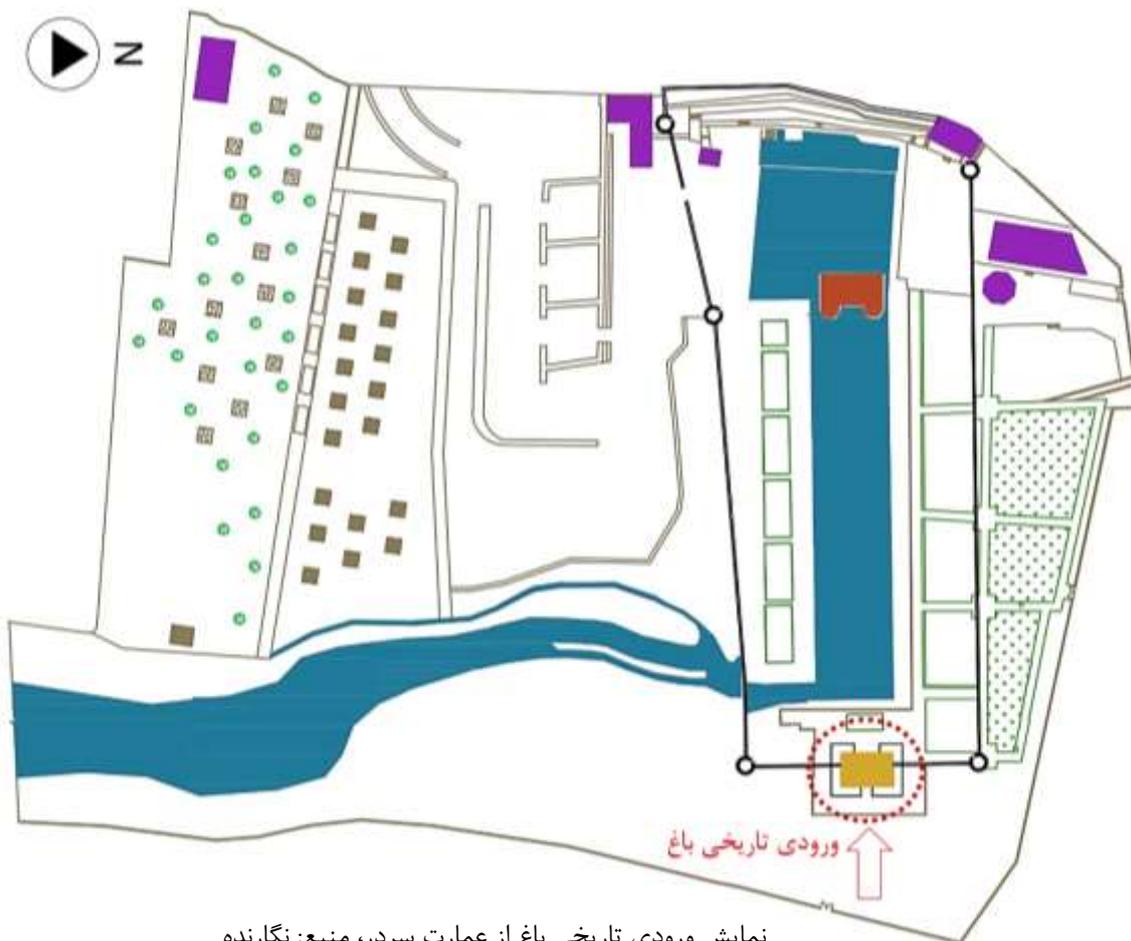

نمای جنوبی وضع موجود عمارت کوشک، منبع: نگارنده

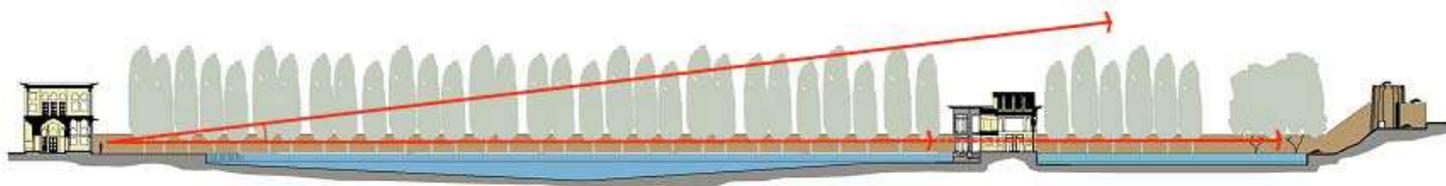

نمای جنوبی وضع موجود عمارت کوشک، منبع: آرشیو شرکت عمارت خورشید، ۱۳۹۵

بنای دیگر اصلی باغ، عمارت سردر باغ است که دوره ساخت بنای کنونی، به دوره آقا محمد خان قاجار می‌رسد. از این بنا با نام قراولخانه نیز یاد شده است. در مدارک موجود از چشمه علی دامغان در آرشیو میراث فرهنگی، اطلاعاتی مبنی بر وجود بنای متعلق به دوران صفوی در زیر بنای دوره قاجاری وجود دارد. کارکرد اصلی این بنا در دوره تاریخی همان‌طور که از نام آن - عمارت سردر - مشخص است، ورودی باغ شکارگاهی بوده است و با ورود از آن، منظر اصلی باغ در برابر بیننده نمایان می‌شده است.

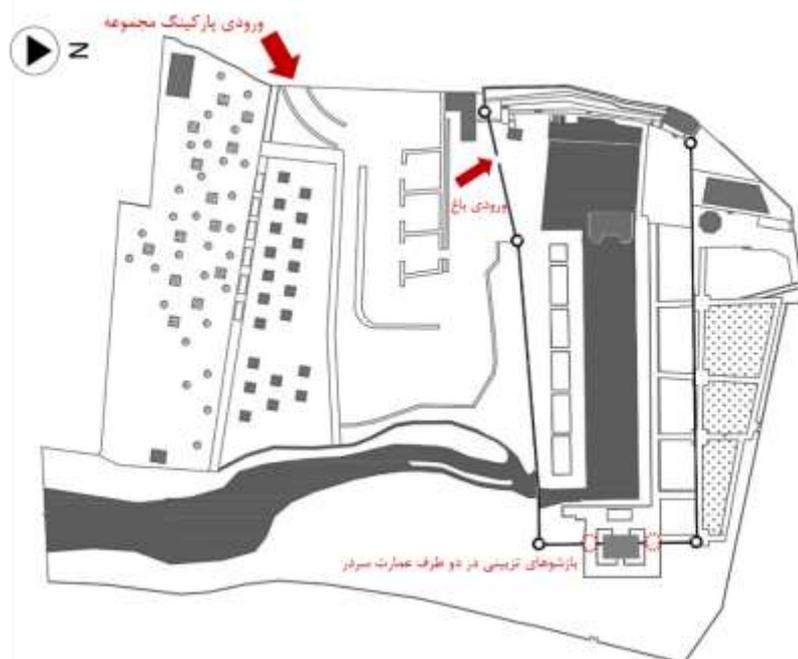

نمایش ورودی تاریخی باغ از عمارت سردر، منبع: نگارنده

امتداد بصری دید ناظر باغ در بدو ورود به مجموعه از طریق عمارت سردر در وضعیت تاریخی، منبع: منصوری، ۱۶۰:۱۳۹۰

همان‌طور که در مقطع بالا پیداست، با ورود از عمارت سردر، دید ناظر به طور مستقیم به کوشک و استخر مرکزی و در واقع چشم‌انداز اصلی باغ هدایت می‌شود که وجود کرت‌ها و درختان بلند قامت تبریزی در این راستا، نیز دید ناظر را هدایت می‌کنند. امروزه با تغییر مکان ورودی از عمارت سردر به ضلع جنوب غربی باغ، هم **یکپارچگی عملکردی** عمارت سردر دچار مشکل گردیده است و هم **یکپارچگی بصری-زیبایی‌شناسانه** باغ با تغییر زاویه اصلی دید هنگام ورود، مخدوش شده است و بیننده را از تجربه منظر اصلی باغ پس از ورود محروم می‌سازد. در حال حاضر دو بازشو در داخل حصار و در اطراف عمارت سردر ایجاد شده‌اند که تنها نقش تزئینی دارند و ورودی اصلی مجموعه از آن‌ها نمی‌باشد. نقشه زیر وضعیت ورودی‌های پیاده و سواره را در حال حاضر در مجموعه نشان می‌دهد که در بخش معرفی و شناخت حریم مجموعه در بخش پیشین به تفصیل به آن‌ها پرداخته شد.

ورودی‌های مجموعه در حال حاضر، منبع: نگارنده

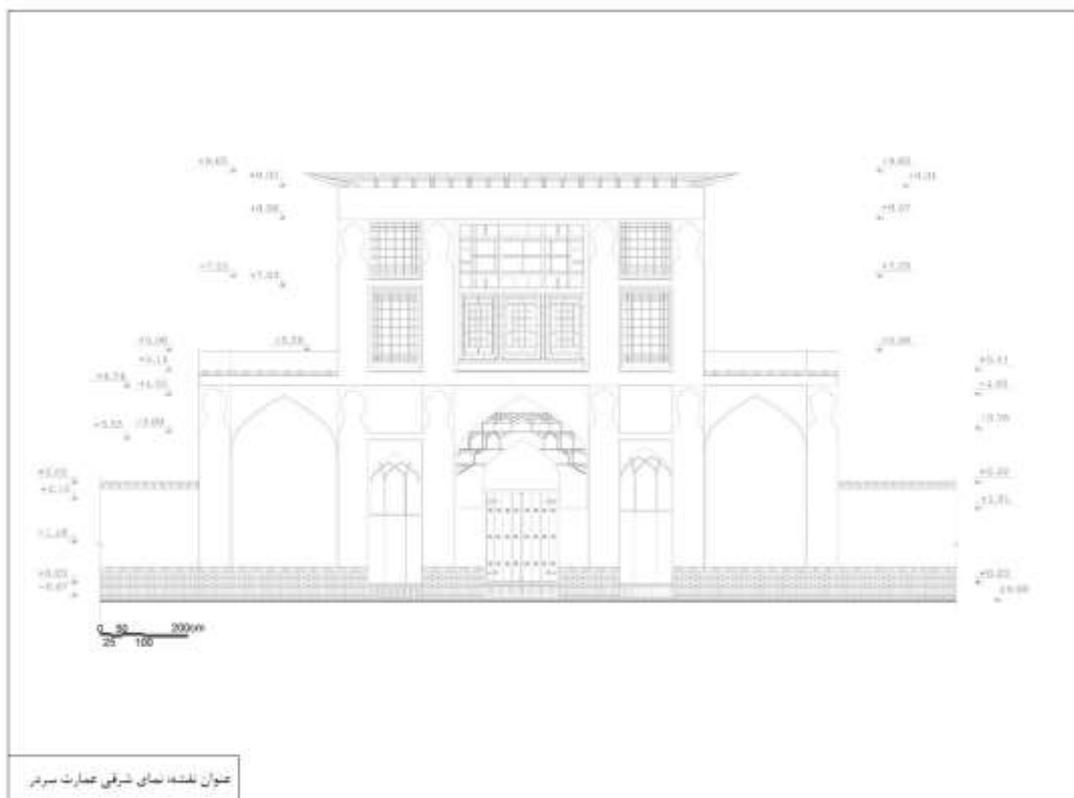

از راست به چپ: ورودی پارکینگ، ورودی پیاده به باغ، درب تزئینی در مجاور عمارت سردر، منبع: نگارنده

از سایر تغییرات صورت گرفته مربوط به بنای عمارت سردر باغ، می‌توان به تغییرات در جزئیات نمای عمارت اشاره کرد که پس از مرمت‌های سال‌های اخیر به شکل تاریخی خود نزدیک گشته است.

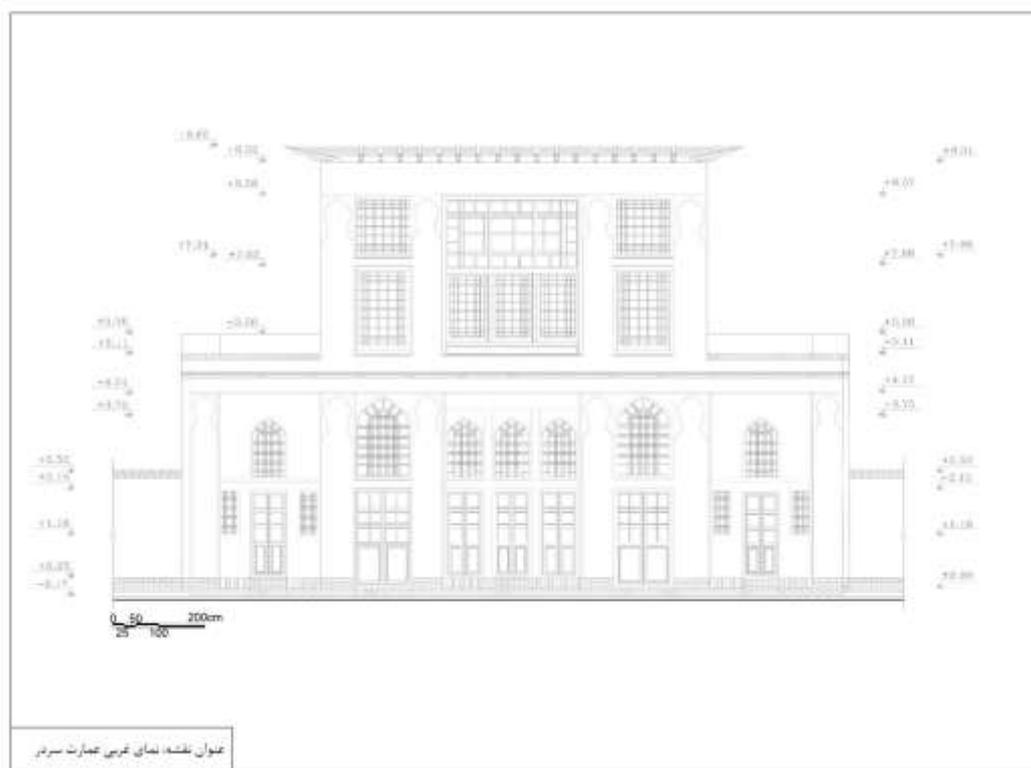

نمای شرقی وضع موجود عمارت سردر، منبع: نگارنده

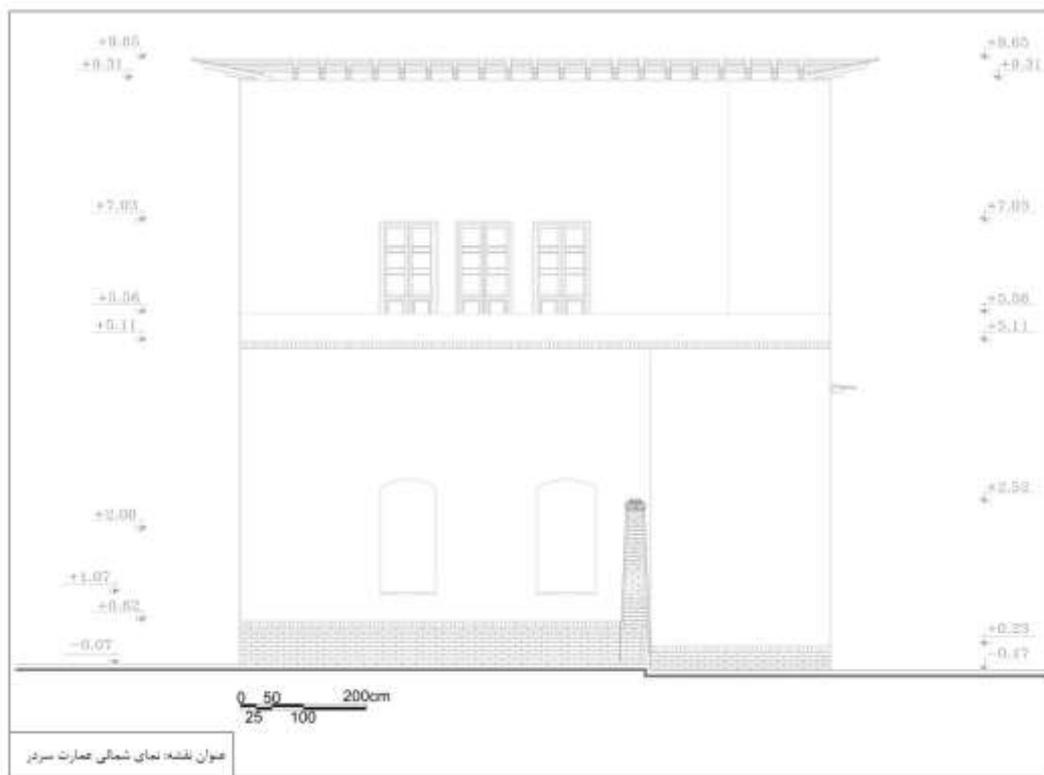

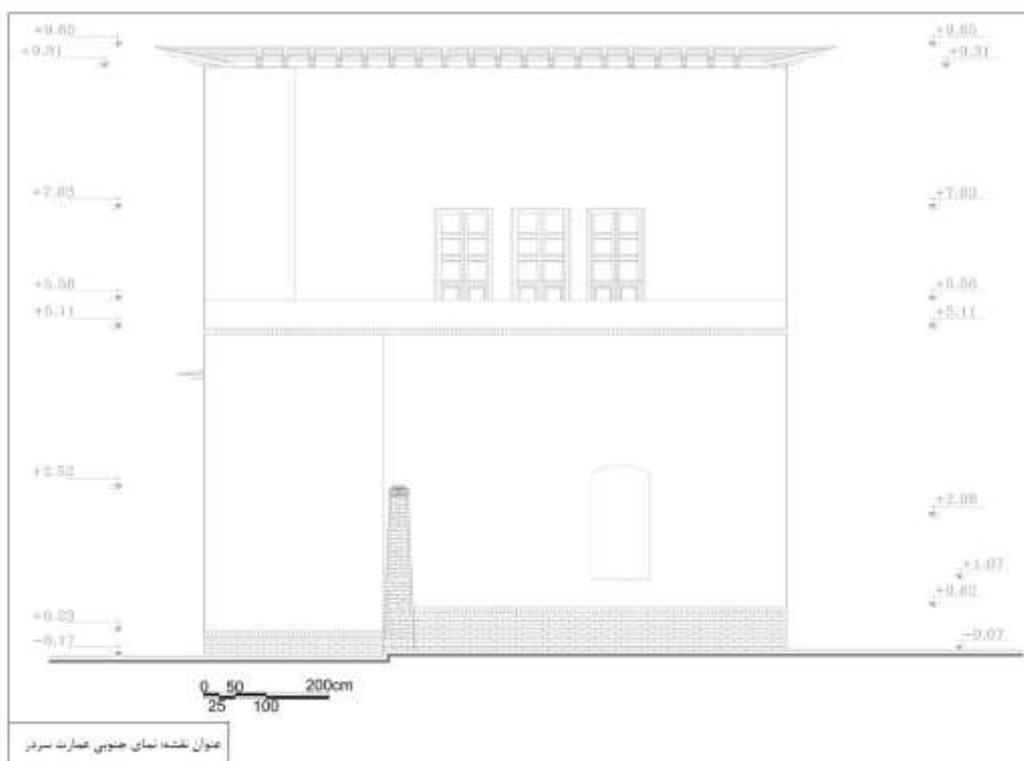
نمای غربی وضع موجود عمارت سردر، منبع: نگارنده

نمای غربی وضع موجود عمارت سردر، منبع: آرشیو شرکت عمارت خورشید، ۱۳۹۵

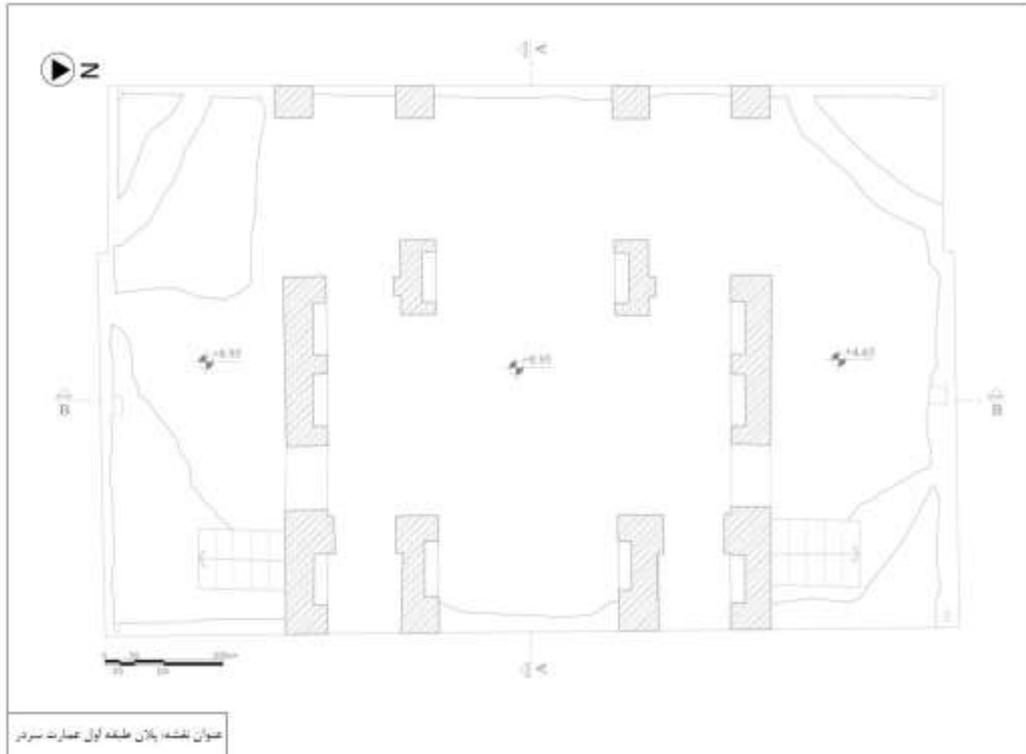
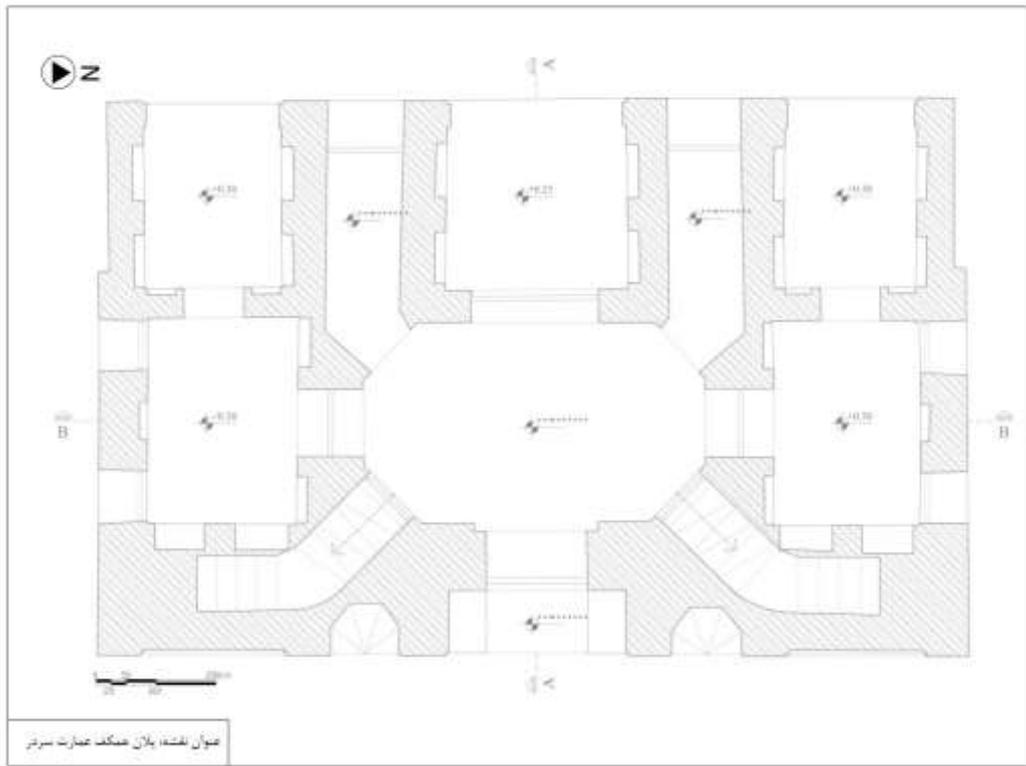

نمای شمالی وضع موجود عمارت سردر، منبع: آرشیو شرکت عمارت خورشید، ۱۳۹۵

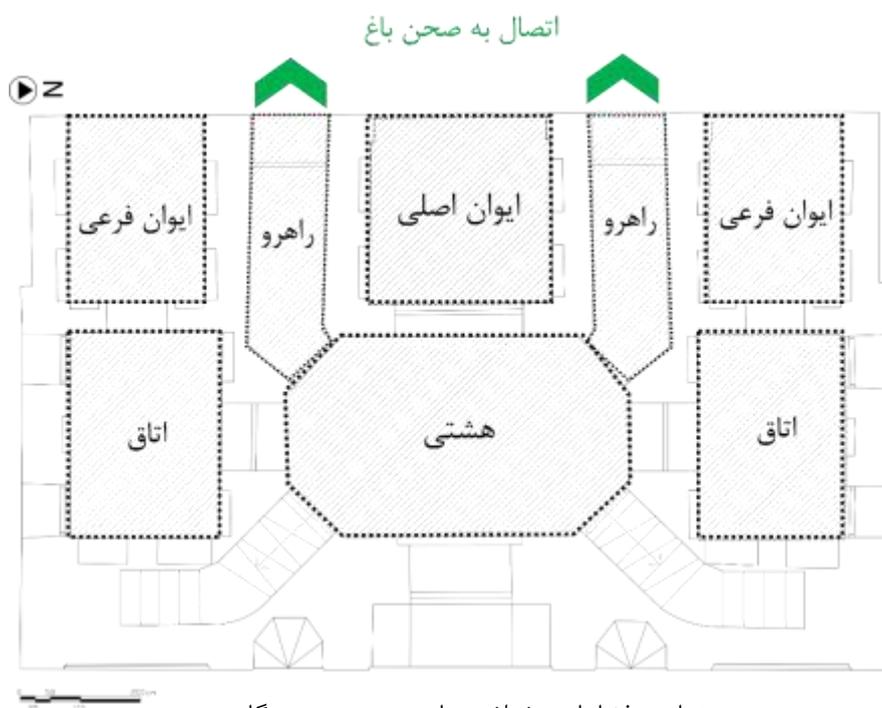
نمای جنوبی وضع موجود عمارت سردر، منبع: آرشیو شرکت عمارت خورشید، ۱۳۹۵

در ادامه به بررسی پلان‌ها و فضاهای داخلی عمارت سردر خواهیم پرداخت.

(بالا): پلان همکف وضع موجود عمارت سردر، (پایین): پلان طبقه اول وضع موجود عمارت سردر، منبع: آرشيو شرکت عمارت خورشيد، ۱۳۹۵

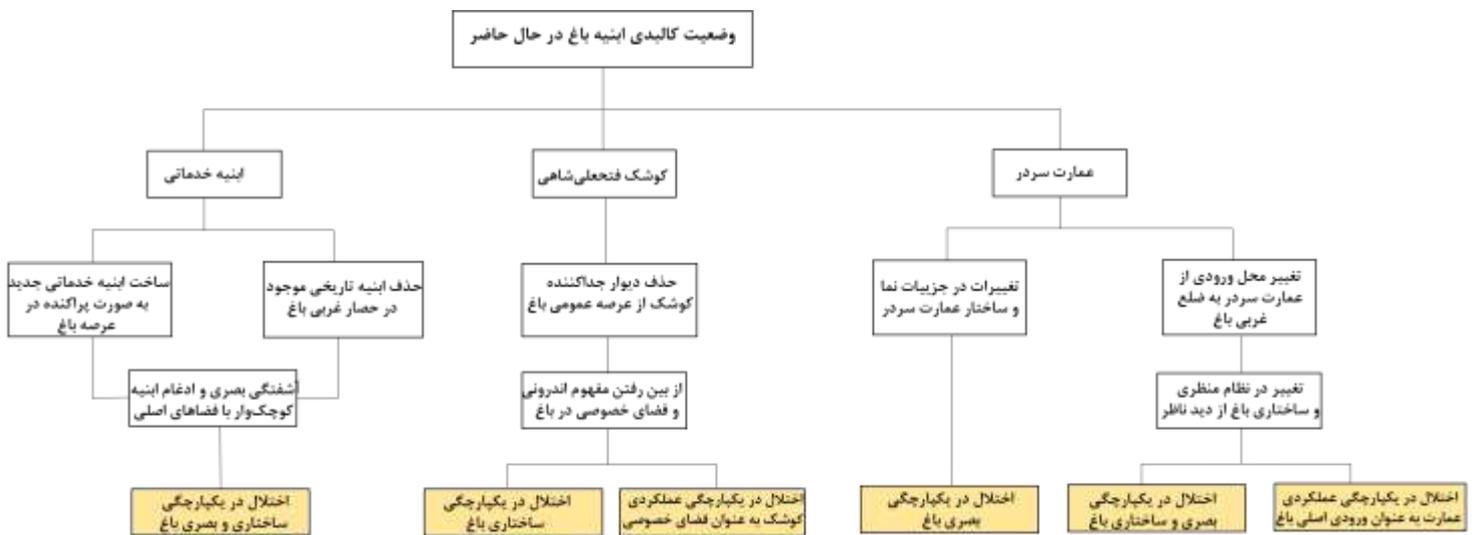
هشتی مرکزی عمارت سردر، هسته مرکزی بنای ورودی است. این هشتی، از طرفین شمالی و جنوبی خود به دو اتاق مستطیل شکل کناری، از طریق دو ردیف پلکان در طرفین شرقی به اشکوب دوم و از طریق دو راهرو با امتداد غربی - شرقی در ضلع غربی خود به صحن باغ متصل می‌شود.

نمایش فضاهای مختلف عمارت سردر، منبع: نگارنده

سایر تغییرات در بناهای باغ چشمه علی دامغان، مربوط به بناهای کوچک مقیاس باغ می‌باشد که در دوره معاصر بناهای خدماتی قاجاری که در ضلع غربی باغ وجود داشته‌اند از محوطه باغ حذف گردیده‌اند و سایر بناهای خدماتی به صورت پراکنده در محوطه باغ احداث شده‌اند که به بررسی این تغییرات در بخش حصار و حریم باغ پرداخته شده است و بناهای خدماتی جدیدالاحداث با تصاویر، معرفی گردیده‌اند.

پس از بررسی وضعیت ابنیه کالبدی باغ چشمه‌علی در دوران معاصر و مستندسازی آن‌ها و مقایسه آن‌ها با وضعیت تاریخی‌شان نمودار زیر جهت جمع‌بندی ارائه می‌گردد.

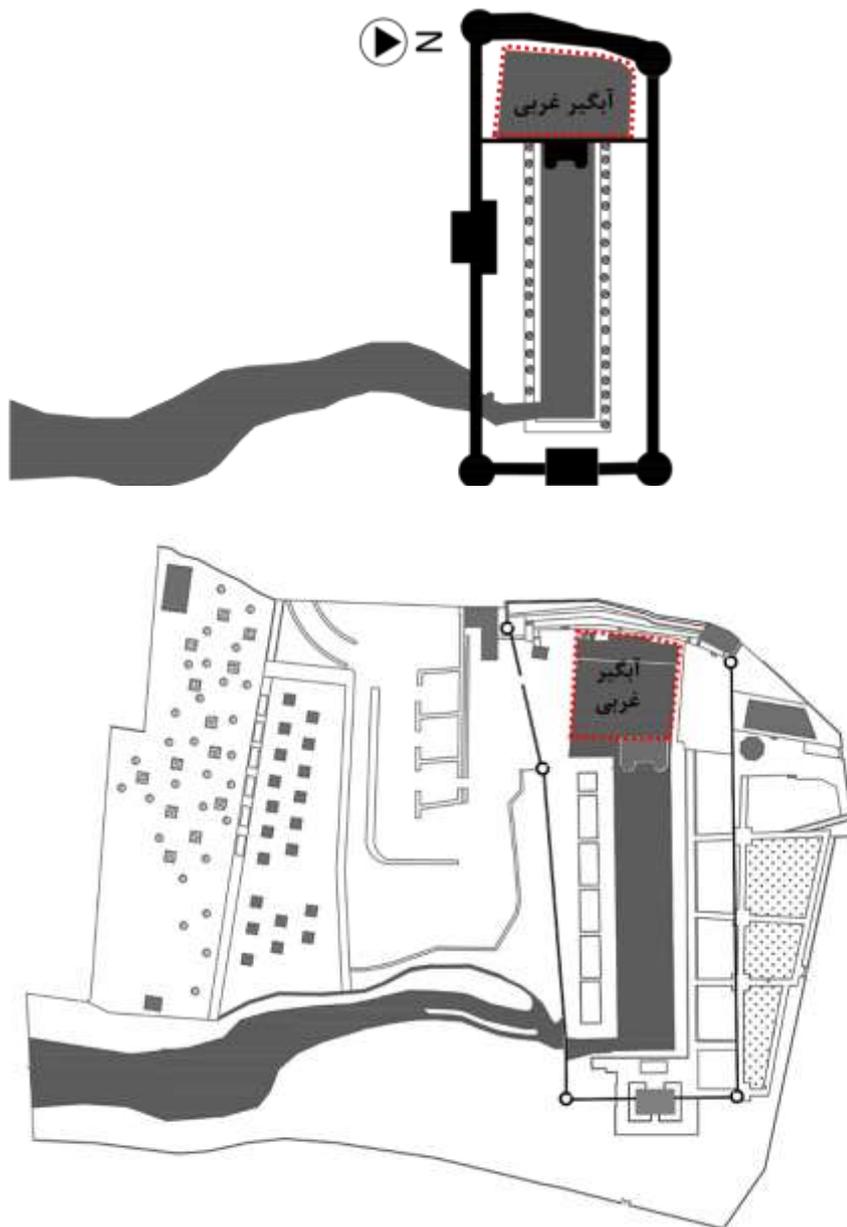

منبع: نگارنده

نظام آبی باغ در دوران معاصر

همانگونه که در توصیف معماری باغ - آبها گفته شد، در این گونه از باغ‌های ایران، آب و انتظام مرکزیش به عنوان عامل فضا ساز باغ شناخته می‌شود. در باغ چشمه‌علی نیز، آبگیر وسیع مرکزی با قرارگیری در بطن باغ و اختصاصی بخش عمده‌ای از فضای صحن به خود، کلیدی ترین عنصر سازمان دهنده فضایی باغ محسوب می‌شود. در دوران معاصر، تغییرات عمده‌ای در نظام و ساختار آبی باغ روی نداده است و تنها تغییرات جزئی در ابعاد و ساختار آنها روی داده است که این تغییرات عبارت‌اند از:

- کوچکتر شدن ابعاد استخر غربی

(بالا): وضعیت تاریخی آبگیر غربی، (پایین): وضعیت آبگیر غربی در حال حاضر، منبع: نگارنده

- پیوستگی آبگیر کوچک غربی به استخر مرکزی با حذف دیوار جداکننده مابین آنها در کوشک فتحعلی شاهی
- بالا آمدن لبه استخر مرکزی نسبت به وضعیت تاریخی خود

وضعیت تاریخی تراز لبه‌های استخر مرکزی ، منبع: منصوری، ۲۰۹:۱۳۹۰

وضعیت تراز لبه‌های استخر مرکزی در حال حاضر ، منبع: نگارنده

با بررسی وضعیت ساختار آبی باغ در حال حاضر، این نکته مشخص می‌شود که یکپارچگی این ساختار حفظ شده است و تغییرات جزئی، یکپارچگی ساختاری-تاریخی، بصری و عملکردی نظام آبی را مخدوش نکرده است.

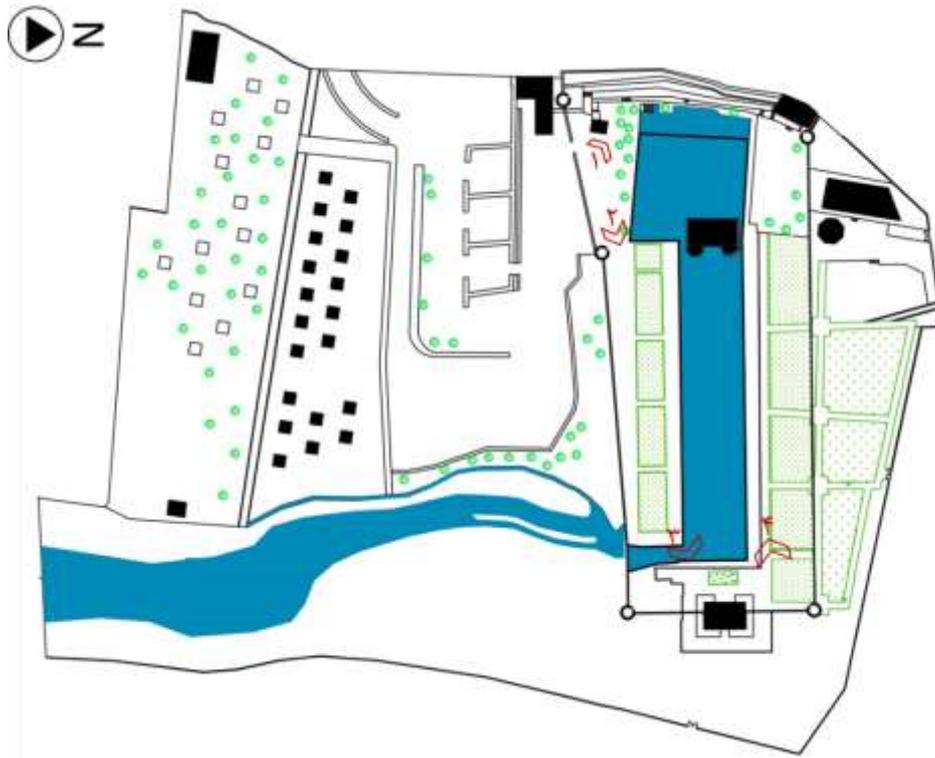
نظام کاشت و پوشش گیاهی باغ در دوران معاصر

در دوران معاصر، نظام کاشت و پوشش گیاهی نسبت به دوران تاریخی خود تغییر زیادی کرده است. چندین سال پیش، تمامی درختان بلند قامت تبریزی در دو طرف استخر مرکزی، تنها به علت بیماری و آفت زدگی تعدادی از آن‌ها، قطع گردیدند. پس از آن چندین بار، درختان گوناگونی به جای درختان تبریزی اصیل در کرت‌های اصلی کاشته شدند که با نمونه تاریخی آن‌ها مغایر بود. در نهایت، در آخرین طرح مرمت و بازسازی مجموعه، درختان تبریزی در کرت‌های اصلی کاشته شدند تا با بلند شدن آن‌ها، نظام منظر و بصری اصلی مجموعه احیا شود. اما در حال حاضر به علت جوان و کوتاه بودن درختان، نظام منظری باغ با وضعیت تاریخی خود تفاوت بسیاری دارد. در آخرین پروژه کاشت درختان در مجموعه، ۴۵۰ اصله درخت، گل و گیاهان زینتی و دارویی، در مجموعه کاشته شد. درختانی از جمله چنار، تبریزی، سرو شیراز و گل‌ها و گیاهانی از جمله رز هفت رنگ، شمشاد طلایی، ساناز، آرابیس، داودی پا کوتاه، رزماری، به ژاپنی، آویشن بوته، پاپیتال و غیره به مجموعه فضای سبز چشمه علی افزوده شده است که کار کاشت گل‌ها و درختان جدید بر اساس نقشه و پلان اولیه مجموعه چشمه علی در دوره قاجار و بهره‌گیری از گیاهان دارویی و گل‌هایی که در معرض انقراض قرار داشتند، صورت گرفت.

اما نکته‌ای که در ارتباط با نظام کاشت و کرت‌بندی‌ها در حال حاضر وجود دارد، اضافه شدن کرت‌بندی‌های جدید در مجموعه و بزرگ‌تر شدن کرت‌بندی‌های تاریخی است. در مقیاس کلان، در وضعیت تاریخی باغ، درختان تبریزی که در ردیف‌های متراکم و بهم فشرده در حاشیه کرت‌ها و به موازات آبگیر وسیع مستطیل شکل میانی باغ، کاشته شده‌اند توده‌های حجمی کشیده‌ای را پدید آورده‌اند که از بیرون باغ، در ارائه حجم و شکل کلی باغ، تأثیر عمده‌ای بر جای گذاشته‌اند. (منصوری، ۱۳۹۰: ۱۵۵)

این تغییر در نظام کاشت، علاوه بر تغییر در **یکپارچگی ساختاری-تاریخی باغ**، سبب آشفتگی بصری در مجموعه نیز شده است و **یکپارچگی بصری-زیبایی‌شناسانه** مجموعه را نیز مخدوش کرده است. وجود کرت‌های جدید در مجموعه و اضافه شدن درختان در حریم مجموعه، سبب می‌شود تا ردیف اصلی درختان در دو طرف استخر مرکزی، ویژگی اصلی خود را در شکل دادن به نظام منظری مجموعه از دست بدهند. هم‌چنین درختان بلند قامت تبریزی در دو طرف باغ، نقش عملکردی و کارکردی داشته‌اند و همان‌طور که قبلاً توضیح داده شد، به علت وجود بادهای شدید محلی در منطقه دامغان، از آن‌ها به عنوان بادشکن استفاده می‌شده است. حذف آن‌ها از باغ، **یکپارچگی عملکردی** را دچار اختلال کرده است.

تصویر صفحه بعد، وضعیت پوشش گیاهی را در حال حاضر نشان می‌دهد که در آن کرت‌های جدیدی که در خارج از حصار باغ ایجاد شده‌اند، و پراکندگی نامنظم درختان در مجموعه، به خوبی مشخص است.

وضعیت کاشت و پوشش گیاهی در حال حاضر ، منبع: نگارنده

۲: کرت اصلی با درختان تبریزی جوان ، منبع نگارنده

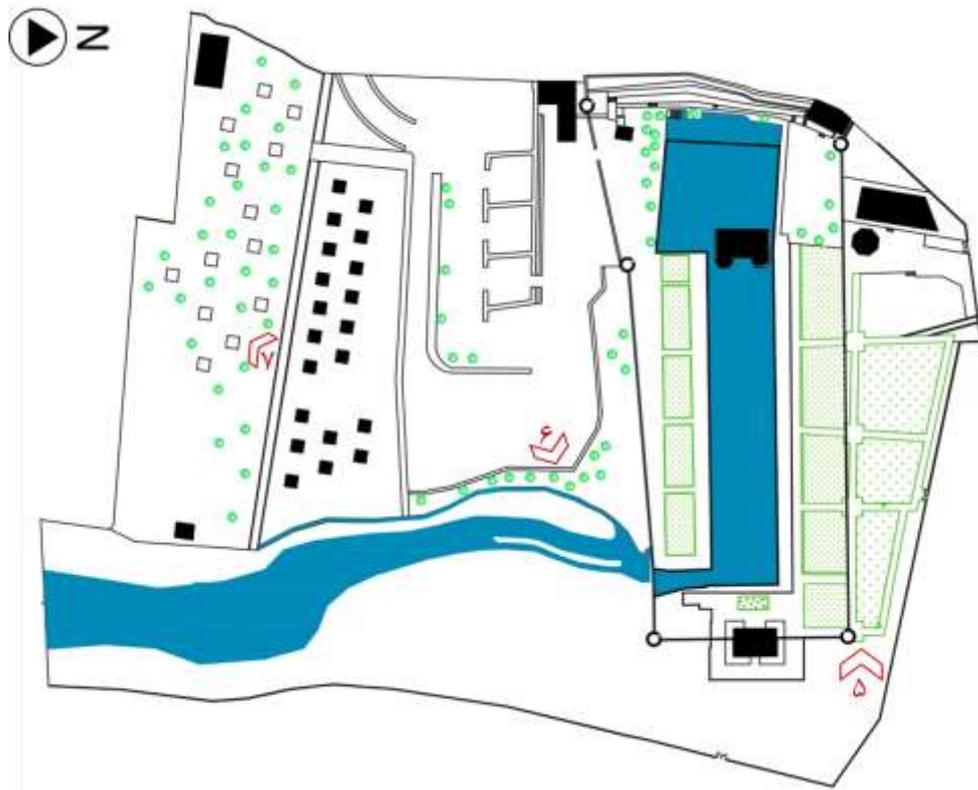
۱: درخت چنار کهنسال، منبع نگارنده

۴: کرت اصلی با درختان تبریزی جوان ، منبع نگارنده

۳: کرت مقابل عمارت سردر ، منبع نگارنده

وضعیت کاشت و پوشش گیاهی در حال حاضر ، منبع: نگارنده

۶: درختان چنار حاشیه رودخانه ، منبع: نگارنده

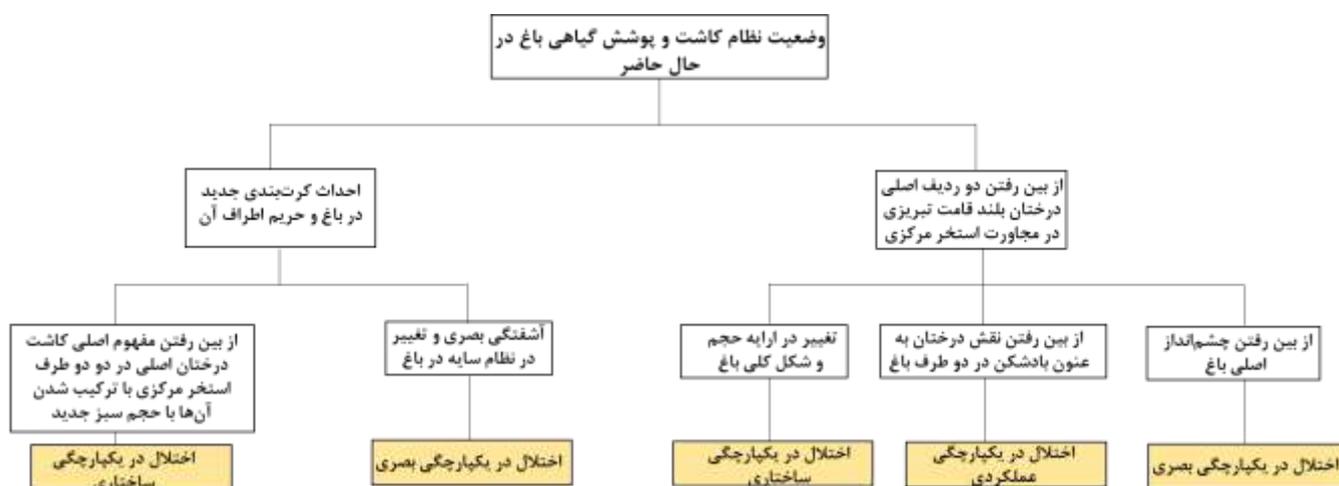

۵: کرت‌بندی‌های جدید در حریم باغ ، منبع: نگارنده

۷: درختان انبوه در میان کلبه‌های اقامتی ، منبع: نگارنده

پس از بررسی وضعیت کاشت درختان و پوشش گیاهی باغ چشمه‌علی در دوران معاصر و مستندسازی آن‌ها و مقایسه آن‌ها با وضعیت تاریخی‌شان نمودار زیر جهت جمع‌بندی ارائه می‌گردد.

منبع: نگارنده

نظام کارکردی باغ در دوران معاصر

در بخش تاریخی راجع به کارکرد باغ چشمه علی دامغان بعنوان یک باغ شکارگاهی-تفرجگاهی در دوران قاجار صحبت شد. این نکته مسلم است که امروز کارکرد باغ، نمی‌تواند همان کارکرد گذشته خود باشد. بلکه امروزه در پی کمبود فضاهای عمومی تفرجگاهی، سبب توجه مسئولین منطق‌های و عموم مردم بومی به پتانسیل‌های مجموعه در قالب مجموعه ای توریستی شده است، امری که سبب حضور گردشگران بومی و منطقه‌ای در مجموعه و بهره‌مندی از بستر باغ برای گذران اوقات فراغت گردیده است. اما به منظور حفظ شخصیت و ماهیت اصلی، نیاز است تا اثری از کارکرد قبلی باغ، در مجموعه وجود دارد. این نشانه می‌تواند به شیوه‌های گوناگون در باغ حضور پیدا کند. اما عدم حضور آن در دوران معاصر، **یکپارچگی یادبودی** باغ را دچار اختلال کرده است.

جدول نتیجه‌گیری از شناخت و تحلیل وضعیت حال حاضر مجموعه

پس از بررسی بخش‌ها و نظام‌های مختلف در مجموعه باغ چشمه‌علی دامغان و تاثیراتی که هر کدام از تغییرات انجام گرفته در مجموعه (حذف و الحاقات) بر یکپارچگی این مجموعه گذاشته است، جدول زیر جهت جمع‌بندی ارایه می‌گردد.

نتیجه تغییرات و اقدامات صورت گرفته				نام بخش یا نظام مورد بررسی	
اختلال در یکپارچگی ساختاری-تاریخی	اختلال در یکپارچگی اجتماعی-عملکردی	اختلال در یکپارچگی بصری-زیبایی شناسانه	اختلال در یکپارچگی یادبودی		
✓	✓	✓		از دست رفتن معنای حصار پیرامون باغ	حريم مجموعه باغ
✓				تغییر ورودی گذشته باغ تاریخی	
✓				پراکندگی نامنظم بناهای خدماتی و اقامتی مجموعه	
		✓		از دست رفتن نقش کارکردی عمارت سردر بعنوان ورودی	نظام معماری (عمارت و گوشک‌ها)
	✓			تغییرات در جزئیات نمای عمارت سردر	
		✓		حذف دیوار جداکننده گوشک و از بین رفتن مفهوم اندرونی	
				حذف ابنیه تاریخی در حصار غربی باغ	
	✓			ادغام ابنیه کوچک‌وار با ابنیه اصلی باغ	
				کوچک‌تر شدن جزئی ابعاد استخر غربی	نظام و ساختار آبی
				بالا آمدن تراز لبه‌های استخر	
	✓			از بین رفتن چشم‌انداز اصلی باغ با قطع درختان تبریزی دو طرف استخر	نظام کاشت و پوشش گیاهی
		✓		از بین رفتن نقش درختان تبریزی بعنوان بادشکن در باغ	
	✓			احداث کرت‌بندی‌های جدید و تغییر در نظام سایه	
				تغییر در ساختار کلی باغ با ادغام کرت‌بندی‌های جدید و ردیف تاریخی کاشت درختان	
✓				تغییر در شخصیت باغ و عدم حضور کوچک‌ترین نشانه‌ای از یک باغ شکارگاهی قاجاری در مجموعه	نظام کارکردی باغ

نتیجه‌گیری از تحلیل وضعیت معاصر باغ، منبع: نگارنده